

TAGE

**ARKITEKTEN TAGE HERTZELL
STRUKTURALISM PÅ SVENSKA**

MALIN ZIMM APPELL FÖRLAG

Titel: Arkitekten Tage Hertzell – Strukturalism på svenska
Författare: Malin Zimm

Innehållet delvis baserat på texter skrivna av och intervjuer genomförda med Tage Hertzell

Grafisk form: Daniel Bjugård

Fotograf: Ivan Brodey

Förlag: Appell förlag

Utgivningsår: 2026

Utgivningsort: Stockholm

ISBN: 9789199084435

Antal sidor: 320

Utförande: Hårdband. Illustrerad.

Utgiven med stöd från:

FFNS Stiftelse för forskning, utveckling och utbildning

Innehåll:

8-11	Introduktion
18-45	Att bli arkitekt
48-97	I praktiken
98-121	Strukturalism på svenska

samt ej inkluderade i denna pdf:

128-175	Att rita Garnisonen
176-259	Livet i och med Garnisonen
260-289	Arkitektur efter Garnisonen
290-301	Yta och fördjupning
302-305	Epilog
306-320	Appendix:

Ritningar Garnisonen, noter, index, bildförteckning, verkförteckning

Introduktion

Detta är resultatet av en bildningsresa genom många träffar, samtal och pärmar med samlat material från ett snart hundraårigt liv. Tage Hertzells levnadsbana börjar samtidigt som folkhemmet introduceras med en ny samhällsordning och nya möjligheter. Hans arkitektkarriär tar vid där funktionalismens arkitekter lämnar över till nästa generation att anpassa arkitekturen till samhällets allt snabbare förändringar. Folkhemmet når sin kulmen när Tage står mitt i karriären. Den svenska administrationen har aldrig varit mer genomgripande än i mitten av 1960-talet då kvarteret Garnisonen planeras.

Med denna boks undertitel »Strukturalism på svenska« menas det tankesätt som utvecklas under rekordåren då staten är landets största beställare av arkitektur. Statens beställar- och utvecklingsmyndighet Byggnadsstyrelsen ger vid denna tid arkitektkontoret A4 – med Tage Hertzell som ansvarig arkitekt – uppgiften att rita landets största kontorsbyggnad. Den nya byggnaden i kvarteret Garnisonen som kallas Karlarhuset blir dessutom ett pilotprojekt för den framtidsanpassade arkitektur som utvecklats av beställaren. Alla offentliga byggnader berörs av Byggnadsstyrelsens fokus på tid i relation till arkitektur. Skillnaden mellan strukturalismen och dess föregångare funktionalismen, är arkitekturens förmåga att förändras och anpassas, till skillnad från funktionalismens strikta ramverk som fryser en enda funktion i en bländande vit kub – det finns en anledning till att det inte heter »funktioneralism«. Tidens anda var så stark att funktionalismen sög i sig framtiden och med den alla osäkra utgångar – såväl avveckling som utveckling. Man skulle kunna säga att strukturalismen är ett sätt att bygga många framtida byggnader i en enda byggnad. Byggnadsstyrelsen använde ordet »föränderbarhet» för att understryka byggnaders förmåga till förändring över tid, till skillnad från ordet föränderlig som snarare beskriver ett tillstånd än en förmåga.

Tage Hertzell visar sig vara precis den arkitekt som Garnisonen behöver. Tage har en talang för struktur, pragmatisk men inte tråkig, ordningsam men inte pedantisk. Uppgiften är större än någon enskild svensk arkitekt hittills ställts inför. Byggnadsvolymen, fasadens längd, och både antalet nybyggda och bevarade kvadratmeter kommer alla att vara rekordsiffror när bygget står klart. I många fall är uppgiften ännu oöverträffad i Sverige och Norden. Men hur tar man sig som arkitekt an en sådan

uppgift? Kanske minns Tage mammans ord, att man når resultat genom att göra vad man *kan*, varken mer eller mindre? Beställningen är helt i linje med tidens anda, och Tage Hertzell förstår hur den kan gestaltas som ett arkitektoniskt system. Tage lyckas hålla strukturalismens löfte om att leda byggnadsindustrin in i framtiden.

Rekordårens Sverige har varit lite av ett mysterium för mig som är född 1971, rakt in i kalla kriget, energikrisen, miljörörelsen och kritiken av rivningar och storskalighet. Mina skolår ramas in av ett pastellfärgat 1980-tal som rymmer både finansvalparnas Sverige och Europas rivna murar, och vidare genom arkitektutbildningen som sammanfaller med 1990-talets fastighetskris och avregleringar, men också en digital vardagstillvaro som omformar både media, samhälle och arkitektur.

Tages levnadsberättelse och 75 år som arkitekt är en berättelse om efterkrigstidens samhällsuppbyggnad och dess kulminering i rekordårens byggande, fram till globaliseringens och digitaliseringens sekelskifte och nutidens fokus på återbruk och cirkulär arkitektur. Han kallar Garnisonen för »sitt enda hus«, en sanning som denna bok söker modifiera.

Under 1990-talet sammanfattade Tage sin långa praktiska erfarenhet av betongens yta, i en bok med samma namn, som getts ut i flera upplagor och översättningar. I samband med min anställning som sakkunnig i arkitektur på dåvarande Arkitekturmuseet fick jag kontakt med Tage som 2011 presenterade sin idé om DigArk – ett levande arkitekturarkiv med information om den arkitektur som omger oss i staden, en kunskapsmässig förlängning av museet ut i den urbana miljön. Idén utvecklades vidare under min tid som forskningschef på White, då Tage genom forskningsstiftelsen ARQ fick stöd för vidare utveckling av DigArk.

Jag förundras över hans metodiska lugn, pålitliga driv och känsla för struktur som arkitekten bakom ett av Sveriges största offentliga byggnadsprojekt i modern tid. Tage talar ibland om vilken tur han haft i livet, och den statistiken stärker han tillsammans med andra skickliga och kunniga människor som ofta verkar ha tur.

Tage har i hågen bondgårdens pragmatiska bruk och användning av allt, högt och lågt, gammalt och nytt, trasigt och helt. Synd att slänga ju, de gamla garnisonsbyggnaderna! Hos Tage och hans generationskamrater finns inget tvivel om återbruk, ingen skam i gammal skrud. På tomten i Östermalms utkant utvecklas framtidarkitekturen genom att förena nytt och gammalt. Intuitionen att spara de befintliga byggnaderna har dock överskuggats av »nybygget« Karlarhusets närvaro, tveklöst tecknat av den

fasad som ännu kan vara norra Europas längsta obrutna fasadsträckning, mer än en kvarts kilometer lång.

Framtidens kontorshus Garnisonen ritas av arkitekter som skapat sig frihet inom 1600-talets givna ramar, där de sitter i sitt 400 år gamla packhus i Gamla stan. Arkitekternas egenritade öppna kontor, inrättat i Svenska Ostasiatiska Kompaniets typhus, inspirerar det stora moderna uppdraget. Beställaren av Garnisonen – Kungl. Byggnadsstyrelsen – är en institution som formas av Axel Oxenstiernas skiss för det administrativa Sverige, och i Garnisonen byggs dess eget byråkratiska palats, efter egna nogsamta utredda riktlinjer och program, under den tid då svensk administration är som störst, rikast och mäktigast. Oxenstiernas handstil syns ännu i den svenska konstitutionen, och hans namn kantar kvarterets östra del.

Genom ett nära sekellångt liv hinner många cirklar slutas, och gamla tankegångar och lärdomar befinner sig åter nära ytan. Tage blir sedd och uppmuntrad genom hela sin barndom, av familj och lärare, av chefer och vänner. Han flyttas upp genom folkhemmets bildningsstege och blir en ödmjuk men skarp arkitekt med intakt bondförnuft. Men utan människorna som ger honom chanserna hade det varken blivit realskola, ett första egenritat hus, tekniskt gymnasium eller uppdraget att rita Sveriges största kontorsbyggnad.

Strukturalismen må ha varit rådande, men jag har en känsla av att Tage skulle ha kommit fram till något liknande ändå, när man idag betraktar Karlahuset som system. Strukturalismen återuppfann tidsdimensionen i arkitekturen – med tiden kommer förändringar vare sig man vill eller inte, och den bygga miljön ska underlätta för förändring, inte hindra den. Det är strukturen som avgör hur mycket man kan hålla öppet för framtiden.

Tage säger ofta att han inte kan teckna, det är rita han är bra på. Som levnadstecknare står jag för avbildandet medan Tage drar linjerna som tillsammans bildar avläsbara ritningar av liv och gärning; tydliga tvärsnitt, några detaljer, en del lösningar, och en stor bunt planer och perspektiv.

När jag föds är kvarteret Garnisonen precis på väg att färdigställas, och samhällsadministrationen kommer att ta en helt ny riktning. Under arbetet med denna bok, och genom samtalen med Tage, har bilden av strukturalismen i Sverige klarnat lite, men förundran kvarstår över att samhället byggs av människor som ges möjligheten att handla efter bästa förmåga.

Att bli arkitekt

Bonnpojken från Jäder

När jag ser i min backspegel tycker jag att tillfälligheterna har styrt det mesta i mitt liv och det bara var att följa – ibland kanske alltför oönskat.

Tages livstråd löper samman med den svenska samhällsutvecklingen under det senaste seklet. Från jordbrukssamhället, via folkhemmets uppbyggnad fram till dess socialpolitiska kulmen och spikrakt vidare in i den digitala eran – i alla dessa skeden har Tage levt och verkat med samma självklarhet. I uppväxtorten Jäder i Eskilstuna kommun fanns några av ödets nycklar och sammanträffanden som ledde Tage på vägen mot högre utbildning och yrkesval.

I backspeglarna ser Tage en varm barndom med milda och uppmuntrande föräldrar, om än under sparsamma förhållanden. Tage Hertzell föds den 8 mars 1928 hemma på gården Bråta i Skällviks församling, Östergötland, men som vi ska se är datumet inte helt entydigt, då Tages mor och folkbokföringen har olika uppfattning i frågan. Omgiven av sin kärleksfulla familj växer han upp i föräldragården Bränne i Jäder, en sladdis som leker med katterna och cyklar med kompisar för att titta på trafiken på Riksettan. Tage återger de ord som mor Audina, kallad Dina, inpräntade. Hon värderade kunskap på det sätt som den gör, som haft mer längtan till utbildning än möjlighet. Hennes skolgång var begränsad till den sexåriga varannandagsskolan i Gryts skärgård.

Överst: Tage mellan pappa Gottfrid och mamma Audina med syster Margit till höger.
 Vänster: På farstutrappen i Bränne från vänster: Margit, Audina, Gottfrid med Tage framför sig, bror Folke till höger.
 Höger: Tage testar skidföret på gården.
 Nederst: Tage med cykeln lastad för långfärd.

Överst: Tidiga skolår på Folkskolan i Jäder, Tage andra från vänster i övre raden i stilig rosett.
 Vänster: Tage i övre raden, andra från vänster, bland folkskolans äldre elever i Jäder.
 Höger: Systemn Margit och Tage på slottsutflykt.
 Nederst: Tage med cykeln lastad för långfärd.

»Gör så gott du kan«, brukade hon säga, med tillägget »men aldrig mera«. Om man funderar på det sista så är det mycket klokt. Man ska inte låtsas som att man kan mera än man kan, då lär man sig inte! Min mor hade en bestämd uppfattning om betydelsen av kunskap. »Skomakardotra« fick fint arbete som servitris på anrika Söderköpings Brunn. Där såg hon en dag i Brunnsparken en pojke som gick där och såg bortkommen ut. Hon gav honom livsmod och fortsättning följde. De gifte sig, och pojken övertog föräldrarnas steniga lantbruk i Skällvik. Där föddes först en dotter, sedan en son och sjutton år efter den förstfödda ytterligare en son som fick namnet Tage.

Pojken i Brunnsparken var Olof Gottfrid Hertzell, född 1881. År 1909 stundade bröllopet mellan Gottfrid och Gerda Audina, kallad Dina, född Andersson i Gryt. Fadern Gottfrid hade varit Häradshammari i Östergötland trogna i flera generationer. Den första gården den unga familjen brukade var farmoderns gård Bråta i Skällviks socken i Östergötland, som pappa Gottfrid tog över 1921. Där levde Tage sina två första levnadsår innan familjen köpte gården Bränne Övre nr 1 i Jäders socken i norra Sörmland för 49 500 kronor. Dit flyttade hushållet »med man och allt« inför tillträdesdagen den 14 mars 1930. Inventarierna kördes på tre hästförspända vagnar av fadern och de två drängarna 17 mil mot Mälardalen. Resten av familjen, samt gårdens kor och hästar, fick samtidigt uppleva tågsträckan Söderköping-Eskilstuna på person- respektive godståg. Till familjen räknades också fosterbarnen Signe och Göte som hade tagits om hand av kommunen av humanitära skäl och placerats hos familjen Hertzell för uppehälle och som hjälp i jordbruket. I sällskapet ingick även familjen Johansson: drängen Allan och pigan Astrid med tre barn.

Föräldragården i Bränne var en av tre gårdar i Jäders socken. Med drygt hundra tunnland jord på slättlandet i norra Sörmland, mellan Eskilstuna och Strängnäs, var det en bördig jordbruksmark som uppstått allteftersom de två ursprungliga sjöarna, Kafjärden och Bränningen, dikats ut, särskilt för potatisodling. Den övervägande delen av denna slättmark hörde ursprungligen till Fiholm, ett gods som i mitten på 1600-talet ägdes av rikskansler Axel Oxenstierna. Från godsets markområden, på Oxenstiernas tid bredde ut sig över flera socknar, avstyckades under 1700-talet ett flertal gårdar, däribland gårdarna i byn Bränne. En av dem kom att tillhöra familjen Hertzell. Gården där Tage växte upp fick efter hans föräldrars övertagande namnet Bränne Övregård. System Margit som var 17 år då Tage föddes hann själv bli mor under Tages skoltid. Äldste sonen Folke, åtta år äldre än Tage, förväntades ta över gården och skolades in i sysslorna kring jordbruket.

För mig var barndomen en idyll i alla avseenden, med närhet till »lek-backar« där jag i skrevorna kunde styra nederbörden mellan bergets olika nivåer och sätta fart på mina små vattenhjul eller på de horisontella grästyrtorna bygga små uthus som »bedjurades« av kor och hästar. Gran- och tallkottar var väldigt lika våra djur, åtminstone när det gällde våra hästar. I den tidiga barndomen var miljön för leken en blandning av fantasi och verklighet. Det var lätt att växla mellan de båda, och det hände ofta att leken på ett självklart sätt gled över i verkligheten. Det kändes som att uppväxten på en bondgård var en bra förberedelse för det fortsatta livet.

Syskonen var lite för gamla för att leka med Tage, men han såg till att njuta av den lantliga miljön på sitt eget vis, ännu utan att vara tyngd av sysslor. Hans syskon hade arbete att sköta på gården, Folke ute på gård och ängar, och Margit i köket eller i »laggårn« för att mjölka. När Tage blev lite äldre lekte han med sin bästa vän i Mågla, en stor gård vid Sörfjärden med badplatser och abborrgrund, men innan skoltiden tog vid fick han roa sig själv. Till Kinglöts hals vid Sörfjärden cyklade man för att ta ett Mälarbad, eller för att ro ut till den lilla ön Fingerborgen, ett säkert metarställe. Tage cyklade till lanthandeln i Brännevad för att köpa russin. Ibland tog han cykeln med sin fosterbror Göte för att stå vid Riksettan och uppleva biltrafik i höga hastigheter – »bergis uppåt hundra« – på rakan vid sjön Barvalappen.

Mamma Dina hade ett väl utvecklat signalsystem när hon ville ha kontakt med mig då jag lekte ute. När hon bara ville kolla var jag befann mig, lät mitt namn som en smekning mot kinden: hon delade upp mitt namn till en melodi där *Ta-* följdes av *-ge* i en lägre ton ... När ärendet var mera brådskande, kanske det gällde att »springa ett ärende«, då var det tvärtom: *-ge* på en betydligt högre tonhöjd: *Ta-ge!*

Tage minns inte bara sin mors specifika tonfall utan även hur hans livliga fantasi påverkade hans relation till teknikens under.

Ett mycket tydligt minne har jag från treårsåldern. Jag förstod inte detta med fotografering. Jag trodde att man i fotoögonblicket blev hoppressad och protesterade livligt när någon ville platta till mig på det sättet. När tant Iris från Norrköping kom på besök försökte min mor avleda min uppmärksamhet då Iris tog fram sin kamera: – Ska du inte visa för tant Iris när du klättrar i ditt äppelträd? Mycket motvilligt ställde jag upp, tårarna kom, och så sade det KLICK! Jag klättrade ner från trädet utan att känna mig pressad på något sätt, och sedan dess har jag inte haft större besvär av att fotograferas. Men värre var det med telefonen. Trots att jag var livrädd

för den ville mamma en dag att jag skulle svara medan hon var borta en stund. Och naturligtvis blev det ett oväsen från den otäcka trälådan på väggen! Jag rusade fram till telefonen, slet till mig luren och skrek så högt jag kunde: DET ÄR INGEN HEMMA och kastade på luren. Jag föredrar än idag ett samtal med ögonkontakt framför ett telefonsamtal.

I Tages släktforskning nämns hur namnet Hertzell togs av hans farfarsfar Pehr Olofsson, inspirationen till namnet är oklar. Släktforskning har sina utmaningar, och för Tages del har ett misstag letat sig in i kyrkoböckerna, vilket gett Tage anledning att genom sitt långa liv fira födelsedag i dagarna tre, för säkerhets skull.

Vid uppropet till småskolan hösten 1935 upptäcktes en felskrivning i folkbokföringen, då lärarinnan fröken Johansson vid uppropet ropade upp »Tage, född den åttonde mars 1928.« Mamma Dina upplät sin röst: »Nej, han är född den sjätte mars.« Lärarinnan gav sig inte: »Den åttonde mars är Tage född, står det här.« Mamma var lika envis och levererade sitt starkaste argument: »Jag kan garantera att det var den sjätte, för jag var med när det hände.« Trots detta gick lärarinnan segrande ur striden och jag blev således två dagar yngre bara genom att börja skolan.

Under mina yngsta år kunde jag själv välja den dagen för firande då jag trodde att mamma skulle ha tid att göra den sedvanliga sockerkakan och garnera den med skivade hemkonserverade jordgubbar och vispgrädde, så att även mina äldre syskon kunde planera in firandet. Sockerkakan kom att följa mig som en trygghetssymbol genom hela min barndom mot bakgrunden av mammas positiva livsinställning och pappas oro för ekonomin, som ständigt dämpade hans humör. Jag har sedan dess kunnat nyttja mina bemärkelsedagar efter vad som passar flest att fira, och placera dessa med viss valfrihet till ledigheter och veckoslut. Födelsedagar, när de än inträffar, särskilt i min nuvarande ålder, är något att vara mycket tacksam för.

Till bondgården hörde en stor trädgård med ett 70-tal fruktträd, bärbuskar och trädgårdsland med gott om plats för rabarber och grönsaksodling. Mor Dina åkte varje vecka de sexton kilometrarna till Fristadstorget i Eskilstuna med frukt och grönsaker från gården för att omsätta skörden till välbehövliga extrainkomster.

Visst tyckte hon det var trevligt att prata med »stadstanterna«, men det var av ekonomiska skäl som hon gjorde affär av skörden från vår stora trädgård. Utöver de fasta torgplatserna som upptogs av »riktiga handlare« fanns det platser att köa för tidigt på morgonen. I kvällningen före torgdagen lastade

mamma och pappa en vagn med välfyllda lådor och säckar, som spändes för med någon av hästarna som inte var bilrädd. Sedan for mor in och parkerade sitt ekipage på Köpmangatan i Eskilstuna, där hon ordnat stallplats.

Bredvid hästens spilta fanns ett utrymme där hon kunde lägga sin enkla sovutrustning och från den platsen övervaka sin vagn med alla grönsaker. Nästa morgon skulle mamma dra vagnen, nu med egen kraft, över Köpmantorget vidare över Rådhusbron och Kungsgatan fram till Fristadstorget, och ställa sig i kön för att få sin plats. Med sin skarpa tunga kunde hon ge »staborna« svar på tal om de tyckte morötterna var för dyra, och hon blev god vän med flera av dem, mest kvinnor som var återkommande kunder i hennes stånd. Väl hemma igen var både jag och pappa angelägna om att höra hur det hade gått.

Jag förstod på sorten av karameller som hon hade med sig hur det hade gått. Om det hade gått dåligt, kanske på grund av vädret, så fick jag en liten påse vita och skära mintplattor som jag tog emot med mer eller mindre låtsad förnöjsamhet. Hade affärerna gått bra fick jag marsipan, en smak som förmedlar något av den lycka som jag kunde avläsa hos mina föräldrar efter en lyckad torgdag. Än idag lägger jag en marsipanlimpa på bandet i matbutiken den dag då jag tycker jag förtjänat mitt favoritgodis. Min mors torgförsäljning gav inte stora pengar för så mycket slit, men det den höll den värsta knappheten borta.

Tages förmåga att se positivt på tillvaron delade han med sin mor. Han var i sitt barndomshem helt förskonad från aga och hårda ord.

Jag minns en gång att mamma sade att någon hade fått stryk, men jag missförstod det, jag trodde det betydde att de fått en skjorta struken. Så växte jag upp i stor trygghet, kanske var jag därför inte helt förberedd på en mer brutal värld senare i livet.

Men ingen kan skonas helt från smörj och lögner, som den gången då en rackarunge vid namn Ulla kastade ett vedträ i huvudet på honom och genast såg till att meddela hans mor att »Tage blö'r, men jag har inte gjort det!« Mellan Jäder och grannorten Kjula rådde en rivaliserande stämning, halvt på lek och halvt på allvar. Allt ont kom från Kjula – som åskvädren som oftast blåste in från sydväst och avbröt leken. När vi gör en utflykt i Tages hembygd reciterar han glatt i höjd med Kjula: »Tack och heder säger vi i Jäder, men i Kjula tackar de inte en smula.« Barndomens moln på himlen blåste för det mesta förbi. Men en familjekris seglade upp då syster Margit bröt mot tidens konventioner och blev kär i en av gårdens drängar, den nyanställda Gösta Ekström.

Vid sin ankomst till Bränne 1933 var Gösta 25 år gammal, ett år äldre än Margit, en snygg, arbetsvillig och kraftfull karl. Mamma uppskattade hans goda humör och sade ofta att han var »den bästa dräng vi haft på länge«. Jag uppskattade honom speciellt mycket, mera än mamma och pappa kunde förstå. Jag ville alltid vara med honom, och när det var möjligt fick jag följa med till den aktuella sysslan. Han ledde mig alltid i handen på vandringen dit, och lyfte mig över tegar och diken. I en drängs anställning ingick givetvis mat och husrum, och Gösta deltog i familjens alla måltider och bodde i sin drängkammare i ett friliggande hus där också tvättstugan fanns. Margit skötte städning av drängstugan och tvätten och något låg väl i luften. Jag begrep inte så mycket förrän jag överraskades av min fars ovanligt hårda stämma en dag efter kvällsmaten: »Hördu Margit, det sägs att du umgås med drängen. Det kan du väl begripa att det inte kan »gå an.« Även mamma såg på Margit utan att säga något. Där satt min syster som jag hade så stort förtroende för, anklagad för något som nu hotade hedern på en bondgård. Hon satt där med högburet huvud, och sade, säker på orden: »Ja, jag älskar honom och jag vill ha honom!« Jag kommer mycket väl ihåg de exakta orden.

Efter konfrontationen med Margit rådde en ansträngd stämning i familjen. Men Dina lyckades med sin sociala förmåga både att vara tålmodig med sin man och stötta Margit genom att använda sina goda kontakter.

Pappa var ännu tystare än vanligt. Med Margit talade han inte alls. Gösta hade sagt upp sig från anställningen hos oss. Han hade fått en anställning på Nyby Bruk i Torshälla. En vecka senare flyttade också Margit. Hon ringde efter några dagar och sade att hon hade fått plats som hembiträde hos häradshövding Hadar Kylander. Det var 1937, och nu bodde hon i det fina tegelhuset vid Rådhusbron i Eskilstuna, som jag alltid beundrat, med den stora balkongen med gjutjärnsräcke. Jag förstod senare att mamma hade lagt ett gott ord för Margit, då häradshövdingens fru var en av mammas bästa kunder på Fristadstorget.

Jag minns inte när vi fick veta att Margit och Gösta hade gift sig, säkerligen med mammas vetskap. Det blir 1938 och mamma får glada nyheter att Margit fått en liten son. Pappa ville hålla på vad som var rätt, men han mjuknade till sist. En dag sade han till mamma: »Jo, jag ville åka in till Eskilstuna, med dej Dina, till Margit och Gösta och be om ursäkt. Det blev ju bra för dom, så nu är det väl bara att gratulera.« Slutet på denna historia kan inte uttryckas tydligare än att de faktiskt levde lyckliga i alla sina dagar.

Granne med Oxenstierna

Bränne i Jäder var på 1600-talet en del av Axel Oxenstiernas ägor, och slättlandskapet dominerades av sockenkyrkan tillika markägarens begravningskyrka. De äldsta delarna av Jäders kyrka härstammar från en romansk 1100-talskyrka med ett torn tillagt under 1400-talet. Som ett av sina första uppdrag fick Nicodemus Tessin d.ä. rita ombyggnaden åt Oxenstierna under 1640-talet, som förvandlade Jäders kyrka till ett av landets främsta exempel på renässansarkitektur. På 1880-talet uppfördes en ny tornspira, ritad av Helgo Zettervall. Tessin d.ä. anses vara en av Sveriges första *architecteurer*, som ritade planen till Jäders kyrka. Axel Oxenstierna anlätade även Simon de la Vallée vid denna tid för att rita på Fiholms slott norröver i Jäders socken. Tages relation till Axel Oxenstierna stärks av minnena av mjölktransporterna med häst och vagn till Fiholms mejeri. Oxenstiernas ande svävade över vardagen på gården, och Tages intresse väcktes för denna lokala hjälte som på egen hand såg till att utveckla hela den svenska administrationen. Så blev Axel Oxenstierna, som representerade makten och klokskapen i Sverige på 1600-talet, en del av Tages grannskap och barndom.

Till mejeriet i Fiholm levererade vi ända in på 30-talet vår och granngårdarnas mjölk i 50-literskärl. De tre gårdarna i Bränne delade på ansvaret för transporten, i turordning en vecka i taget. Jag fick följa med någon gång, sommartid med häst och vagn och släde vid vinterväglag. På återfärden hade vi med oss skummjölk för hushåll och djur, samt grädde, smör och ost. Kusken väntande på sin tur i leveranskön för att lasta av tioalet flaskor och jag passade på att springa upp för slänten för att beskåda de båda flyglarna som med den tänkta huvudbyggnaden tillsammans skulle utgöra slottet – man kunde ana var genom de jordvallar som vagt markerade platsen. Jag stannade vid grinden till den planerade slottsgården och greps av en beundrande tanke på hur fint en del människor kunde bo.

Axel Oxenstierna ägde även Tidö Slott, övertaget från hustrun Anna Åkesdotter Bååts släkt, men det var i Jäders kyrka vid godset Fiholm som han ville få sin sista viloplats. På Jäders kyrkogård är också Tages föräldrar och syskon begravda. Jäders kyrka blev Tages konfirmationskyrka – »för så skulle det vara«, enligt mor Audina. Själv hade inte Tage något brinnande religiöst intresse, men kyrkomiljön var spännande i sig.

Det betraktades som självklart att jag, som det kallades, skulle »gå och läsa«. »Läsningen« försiggick i kyrkans kor, till vänster om den impone-

rande altartavlan. Några meter framför långbänken där vi satt på rad var en cirka 2 gånger 3 meter stor sandstensplatta med relieffigurer i ytan. Den hade en diagonal spricka som såg olycksbådande ut. Och mycket riktigt, prästen Collmar förbjöd oss å det bestämdaste att kliva på plattan. – Då kan ni hamna nere hos Axel Oxenstierna och hans släktingar, varnade prästen. Jag gjorde vad jag kunde för att undvika att överraska dem därnere.

Tage hade Jäders kyrka i synfältet hela sin barndom, och nittio år senare skulle han upptäcka en märklig förbindelse mellan sina första verk som arkitekt och Axel Oxenstiernas planerade alléer som skulle nå Jäders kyrka från Fiholms säteri.

Som en konsekvens av att pappas jordbruksmark en gång i tiden tillhört Oxenstierna, som en del av hans Fiholm, inspirerades jag av de miljöer som han lät bygga; norra och södra flygeln ritade av Simon de la Vallée som stod förutan själva slottet. Trots att huvudbyggnaden inte färdigställdes planerade Axel en fyra kilometer lång och rak allé från slottsläget till Jäders kyrka. Efter bara en dryg kilometer stötte man på en bergklint, som tvingade allén att vika av, för att sedan ansluta till det enklare vägnätet mot kyrkan. Naturen är starkare än en rikskansler! Efter en kortare sträcka anslöt allén till Björsundsvägen, men utmed den vägen försvann alléerna när gengasveden var värdefull på 1940-talet.

Ett annat problem för allévägen från slottet mot kyrkan var en fornlämning 400 meter före slutmålet. Detta hade kanske en rikskansler kunna bortse ifrån om han inte oturligt nog hade utsett landsantikvarien för Södermanlands län till riksantikvarie! Givetvis kunde inte den nye riksantikvarien låta sin chef förstöra en fornlämning! Det var naturligtvis en utmaning att staka ut en rak linje, utan att från starten se slutpunkten. För att lösa detta utsättningsproblem måste lantmätare anlitas och för detta var det naturligt att Axel Oxenstierna inrättade den myndighet, som vi idag kallar Lantmateriverket, och även det verk som vi kallar Byggnadsstyrelsen – som några hundra år senare kom att bli min viktigaste uppdragsgivare som arkitekt.

Oxenstiernas båda försök till raka alléer från godset Fiholm mot kyrkan pekar i sina respektive tänkta förlängningar rakt på Tages båda förstlingsverk. Det första alléförsöket pekar mot Jädersgården som var Tages allra första uppdrag: en tillbyggnad av en sal med full takhöjd och scen till den befintliga hembygdsgården. Om det inte var för fornminnet som kom i vägen hade allén gått rakt mot den villa som Tage ritade åt sin syster, publicerad i *Arkitektur* 1963. Det må vara en anekdotisk tolkning av fädernelandskapets historiska miljöer, men Axel Oxenstiernas gärning

som riksråd och grundare av det svenska rikets administrativa organisation leder i rakt nedstigande led tankarna till Tages viktigaste verk som arkitekt – Garnisonen.

Oxenstierna arbetade som rikets förste administratör under 1620- och 1630-talen med att författa riksdagsordning, regeringsform, organisera landshövdingeämbetet och postväsendet, samt skapa administrativ och ekonomisk författning för alla rikets städer. Den svenska administrationen skapad av Axel Oxenstierna i mitten av 1600-talet, nådde sin höjdpunkt 300 år senare, och tog sig rumsligt uttryck i 1970-talets administrativa högborg Garnisonen, beställd av Byggnadsstyrelsen. Tages iakttagelseförmåga har fört ihop detta idémässiga grannskap över århundradena, och han uppskattar tanken på hur ödet tar sig rumsliga uttryck.

Under knapphetens kalla stjärna

Trots all värme som omgav Tage under hans barndom fick han från tidig ålder en uppfattning om de uppoffringar som det innebär att låta ett barn läsa vidare för att ta steget ur jordbrukarlivet. Han var fullt medveten om jordbrukets hårda villkor; antingen tycktes det bli för lite regn eller alltför mycket, lika illa i båda fallen. Förutom den unge Tages egen motivation och läshuvud, kom det an på världsläget och människorna runtom honom att avgöra framtiden.

Att växa upp under »knapphetens kalla stjärna« har varit till min fördel. Att växa upp på en gård ger insikt om att skörden kunde bli dålig och att jag som yngste pojke skulle behöva ordna för min egen försörjning framöver. Mina första sex skolår tillbringades i Snopptorps skola, ett ortsnamn som senare skulle uppmärksammas i *Språktidningen*, men nöjesvärdet gick oss barn förbi. Min skolgång började 1935 i landsortsskolan som var en så kallad B2-skola med »småskola« i två år och därefter »storskola« i fyra år.

Tage hade dock redan vid fem års ålder börjat i en egen sorts »förskola« hos bygdens sömmerska som bodde som backstugusittare en kort promenad bort. Tant Ida, märkt av barnförlamning, kunde ändå med skicklighet sköta sin vevförsedda symaskin, och hon sköttes i sin tur om av sin yngre syster Augusta. Till dessa promenerade Tage en gång med sin far, som för en gångs skull fick ansvara för konversationsflödet eftersom Tages mor inte var med.

Det hade varit tyst en kort stund, då pappa stämde upp på sin Vikbolandsdialekt: »Du ska le pruate med tantera!« Eftersom pappas inlägg inte

medförde någon muntlig aktivitet från min sida försökte tant Augusta få mig att berätta vad jag hade lekt med tidigare under dagen, även det med klenst resultat. Men för var gång kände jag mig alltmer som hemma hos »tantera«, och det var hos dom jag snart lärde mig läsa. Mamma uppmuntrade mig att göra egna besök hos backstusittarna genom att locka med ärenden, som att springa över med en risgrynspudding eller en burk körsbärssylt och min *ABC-bok*. Detta tog sin början under våren då jag fyllde fem år – den tid i livet när man var nyfiken på allt och därför hade lätt för att lära sig. Jag minns den märkliga upplevelsen av hur de små figurerna på pappret kunde låta som de såg ut, när tant Ida läste dom högt. Det vore fantastiskt att kunna tolka tecknen så, tänkte jag då. Nu tänker jag – läsa borde jag ha gjort mera. Mycket mera!

Tage redogör för en avgörande händelse för hans fortsatta skolgång, en av de »lyckliga omständigheter« som påverkat hans livsbana. En eftermiddag vid skoldagens slut promenerade Tages nya lärarinna till busshållplatsen vid lanthandeln i Brännevad, ändhållplatsen från Eskilstuna, och stötte på Tages syster Margit.

I femte klass fick vi en ny lärare från Eskilstuna vars namn jag håller varmt i minnet, Signe Halldén. Hon kom som vikarie då vår klassföreståndare året innan blivit allvarligt sjuk och gått bort. En dag efter skoldagens slut kom min syster Margit gående med sin ettårige son i barnvagnen. Läraren närmade sig min syster och undrade om det kunde vara någon av barnens mor som hon råkar möta? »Nej, jag är syster till Tage.« Jag hörde inte så mycket mer av deras fortsatta samtal men jag konstaterade att det fortsatte ända fram till lärarinnans väntande buss. När min syster och jag hade kommit hem var jag av en tillfällighet i salen, som det större rummet bredvid köket benämndes i den storleken av mangårdsbyggnader. Dörren till köket var stängd, men jag uppfattade tydligt vad Margit sade till mamma: »Jag träffade Tages lärarinna idag. Hon sade att Tage borde få börja läroverket efter folkskolan.« Jag uppfattade inte mammas reaktion, men dagen därpå tog jag chansen och frågade mamma Dina hur hon ställde sig till fortsatt skolgång. »Vi får se om det blir krig«, svarade mamma, osäker på framtiden eftersom tyskarna just då, i början av 1941, hade forslat trupper till Norge genom Sverige. Men Sverige klarade sig från kriget och efter folkskolans femte klass fick jag börja på den fyraåriga realskolan vid läroverket i Eskilstuna hösten 1941.

Tage ser i efterhand på detta möte mellan lärarinnan och systemen som avgörande för hans möjlighet att inte behöva bli kvar vid jorden som »bonn-

dräng«. För den unga lärarinnan var det inte givet att bondbarn skulle vara tvungna att följa plogfåran – det fanns alternativ som ledde till nya platser och andra möjligheter. Utan lärarinnans uppmuntran kunde det lika gärna blivit till att stanna vid jordbruket tillsammans med bror Folke. Men livet ville annorlunda, och Tage kom att följa sin egen väg.

Det var ju ett underverk att jag fick fortsätta till läroverket. Stora ord och firande var främmande för mamma och ännu mer främmande för pappa. Mamma var nöjd med att jag i folkskolan följt hennes enkla visdomsord: »Man ska göra så gott man kan, men inte mera.« Denna enkla uppmuntran var ett stöd för allt jag skulle företa mig. Ett självförtroende innebär också att man ska kunna erkänna vad man inte ännu behärskar, därav orden – »men inte mera«.

På egna ben i Eskilstuna

Sverige höll sig utanför det pågående världskriget, och Tage skrevs 1941 in vid Eskilstuna högre allmänna läroverk. Det planerades för inackordering så att Tage skulle slippa ta bussen till »stan« varje skoldag med dess gle- sa och krokiga turer. Eskilstuna var »vardagsstaden« och Strängnäs var »söndagsstaden« – dit åkte familjen med buss på söndagarna. Tage ger uttryck för sina båda föräldrars kompletterande sinnelag, med en mycket lösningsinriktad mor och hennes strävsamme make:

Min mor ordnade med en inackordering »hos bekanta i stan«. Pappa hade, som vanligt, inga synpunkter på detta. Han hade bara trånga tan- kar om jordens situation, alltså den som fastnade på stövlarna och dess användning, och huruvida det kunde väntas regn och så vidare. Det sena- re uttryckt med sin »öschötska« Häradshammardialekt: »Stråna ä ju så ynkliga så gråsparvera måste stå på knä för å få i sej rågkorna.« Och lite senare: »Sluter det inte å regne snart så blir då nog snart översvämning på ängerna bortom Ladbacken. Jag tror inte de har hållit grava fri från växter och skit så då kan bli utlopp till Lappen och Sörfjärn ...« Mamma Dina satt inte och klurade om vädret, hon gick hellre ut i trädgården och vattnade.

Tages inackordering löstes hos familjens bekanta, som liksom Tages familj kom från Vikbolandet i norra Östergötland och hade flyttat till en liten lä- genhet i Eskilstuna. För en billig penning fick Tage mat och en säng med läxplats i hallen. Inackorderingsfamiljens barn hade sina sovplatser i det lil- la köket och i vardagsrummet. När familjens gård i Häradshammar senare såldes gick flytten till en större hyresfastighet i en annan del av Eskilstuna,

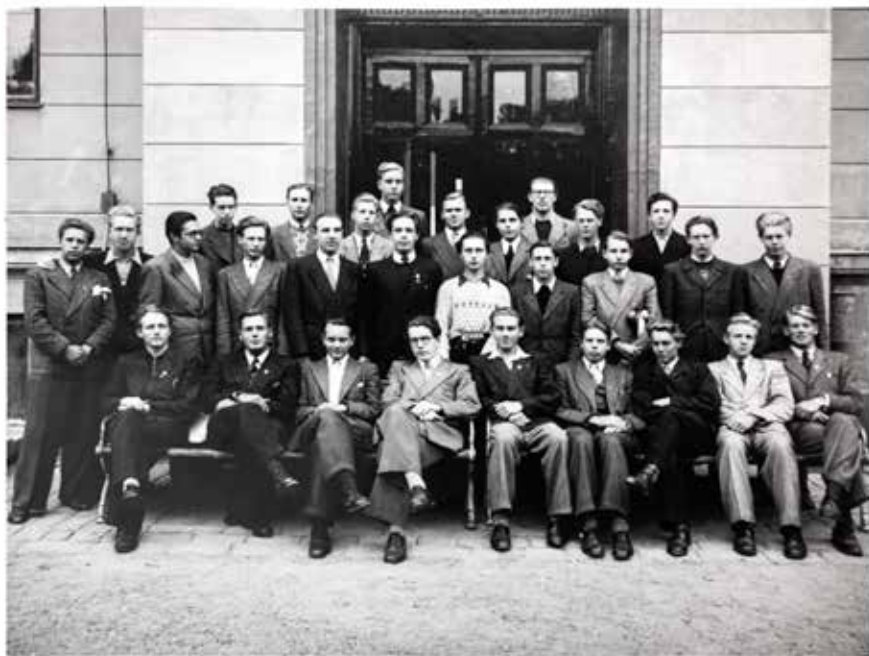
där Tage till och med fick ett eget litet rum. Härifrån gick Tage skolvägen utefter Eskilstunaån till läroverket en kilometer bort intill Fors kyrka.

På läroverket kände jag verkligen att jag var från landet, men jag var inte ensam i den situationen. Det fanns ett visst främlingskap till en början mellan oss lantisar och de som var »stabor«. Bäst i klassen var en som mycket väl fyllde ut skolbänken, Bernhardsson – han led svårt av sockersjuka, men var trots detta på gott humör. Bäst var han på tyska, det språk som vi fick börja med. Vår klasskamrat Violet (uttalat Vajlet) dröjde länge med svaret när hon fick frågan om det tyska ordet för potatis, varpå Bernhardsson vände sig om och viskade högt med överdriven betoning på ordets sista stavelse: *Das Potatiss!* Vi skrattade gott allihopa. Sorgligt nog kunde man läsa hans dödsannons bara två år efter realskolan.

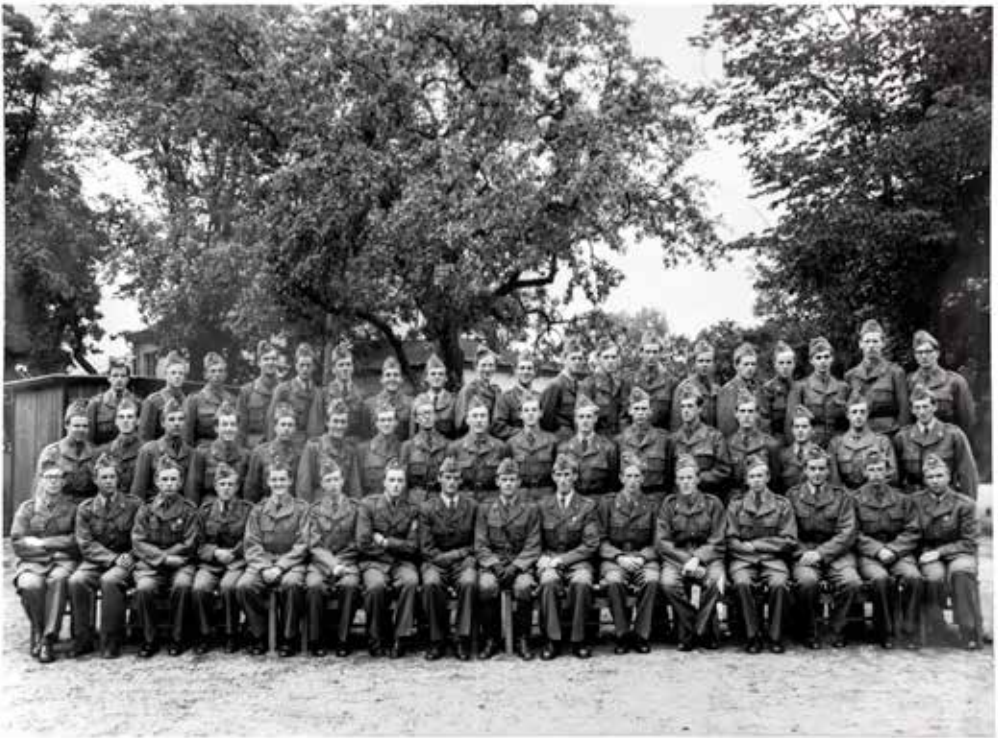
Historier som denna påminner oss om det tidsliga avståndet till 1940-talets Sverige då inte bara kriget kastade sin skugga över skolbänkarna. Med avundsvärd minneskapacitet fiskar Tage fram fler berättelser från sin realskoletid.

En annan klasskamrat tillika utpräglad »stabo« blev jag kompis med trots – eller kanske tack vare – våra helt skilda bakgrunder. Ulf Ericsson var son till vd:n för ett av de större företagen i Eskilstuna, Bolinder-Munktel, och tillhörde den ekonomiska överklassen. Han bjöd hem mig till den stora direktörsvillan vid Djurgårdsvägen. Han hade planer på att bli arkitekt, och visade mig sina skisser. Jag kunde nästan förstå hans ritningar, eftersom han tecknade mycket bra, till skillnad från mig. Jag fick bli bra på att rita räta linjer, för teckna var jag aldrig bra på. Långt senare kom vi att mötas på Kungliga Tekniska högskolan, Ulf och jag, men hans arkitekturstudier verkade inte bli av, då de inte var förenliga med hans vidlyftiga livsstil. Själv hade jag inte något intresse åt det hållet, som kunde störa studierna.

Att flytta hemifrån var ett stort steg i den trettonårige Tages liv. Trots den relativa geografiska närheten till familjen, kunde Tage från »stan« inte dela vare sig glädjeämnen eller bekymmer i vardagen på gården. Tage fann stöd i sin mors milda men realistiska livsinställning, där hon inte fäste sig vid sådant som inte gick att råda över, antingen det gällde vädret eller andra förhållanden som en människa inte kan göra något åt trots bästa vilja. I jordbruket fanns riskerna alltid med i bilden. Obarmhärtigt torka eller ösregn kunde slå det övermogna vetet till marken, och göra det omöjligt att skörda innan kornen började gro i den varma vätan. År 1934,

Överst: Student med mössan i nacken: Tages sista år på Tekniska gymnasiet i Norrköping.
Nederst: Bland eleverna vid Eskilstuna högre allmänna läroverk poserar Tage längst fram som andra från höger.

Överst: Tage fullgjorde värnplikten vid Ing1, Solna, 1949.
Till vänster: Ingenjörskorpsen med Tage sjätte från höger i övre raden.
Till höger: Tage går högvakten.

ett par år efter familjens flytt till Bränne, sammanföll höga räntekostnader med dåliga skördar.

De ekonomiska följderna var bekymmersamma, men det blev jag varse först långt senare. Pappa Gottfrid hade i sin förtvivlan bestämt sig för att sälja gården, den enda lösningen för att undvika konkurs, enligt hans uppfattning det värsta som kunde hända. Pappa tog på sig långrocken för att bege sig till mäklaren i Eskilstuna och där bjuda ut gården till försäljning. Min rådiga mor hade försökt lugna honom men inte lyckats hålla honom från att i bestämd takt gå mot busshållplatsen. Hon hann dock ifatt honom just då pappa var i höjd med bussdörren. Han tog ett steg ombord, men mamma tog ett kraftfullt tag i rockskörten och lyckade dra honom tillbaka till vägrenen. Mamma berättade att chauffören stängde dörren överraskande snabbt och körde vidare, »och där stod vi två ensamma och tittade på den bortflyende bussen«. Mina föräldrar stod ut med bekymren och arbetade vidare, och på något sätt löstes problemet med ett kortsiktigt lån och gården var säkrad.

Realskolan vid läroverket i Eskilstuna var inte bara Tages dagliga skolmiljö under åren 1941–1945, det var också hans första medvetna arkitekturupplevelse. Det var dock ingen förebildlig miljö som Tage upplevde den, men den gav honom en insikt att ta med sig.

Den pampiga entrén var inte till för studenterna – de hänvisades till ett hörn på baksidan. Arkitekten borde prioritera byggnadens primära nyttjare, i detta fall eleverna. Hierarkin var tydlig, lärarna var viktigast. Så skulle jag inte rita en skola, tänkte jag redan som trettonåring.

In på alla fyra

Tages steg uppför bildningstrappan togs inte alltid med största självförtroende. Kanske var det medvetenheten om hur hans livserfarenheter skulle komma att skilja sig från resten av familjens, i kombination med insikten om vad som krävs för att sköta gård och hemman. Klart var att Tage, vad han än tänkte välja för riktning, måste stå på egna ben.

Efter realexamen var det dags för mig att på nytt tänka på min framtida försörjning. Det naturliga var, som alla andra gjorde, att fortsätta fram till studenten, men det var inte ett alternativ för mig som saknade ekonomiskt stöd hemifrån. En annan möjlighet var att välja ett tekniskt gymnasium, som leder till en examen som byggnadsingenjör, och därmed möjlighet till både jobb och lön. Jag sökte mig till Tekniska Gymnasiet i Norrköping. Redan från början kändes det som att jag hade kommit rätt.

Trots Tages goda relation till försynen, beklagar han sig över sina bildningsbrister, vilket han konstaterar är nackdelen med ett tekniskt gymnasium jämfört med en humanistisk bana. Bristen på bildnings- och språkämnerna påminner han sig själv om allt som oftast, särskilt som han inte hade någon grund hemifrån att bygga vidare på. Ett annat ämne som skuggar Tages självkänsla och som han återkommer till, är hans tillkortakommanden när det gäller frihandsteckning.

Jag får erkänna att jag är mycket obildad egentligen, i högsta grad när det gäller klassisk bildning. Jag kan inte heller teckna, jag behärskar det helt enkelt inte. Det är ju förmätet att bli arkitekt utan att kunna teckna.

Hur det än stod till med tecknandet så blev ritteknik något som Tage verkligen kom att utmärka sig i. Tages studentuppgifter visar både precision och finesse.

Med skolan trivdes jag alldeles utmärkt. På Tekniska Gymnasiet fick man från grunden lära sig att rita med både blyerts och tusch; raka linjer med stora krav på exakthet för de inte alldeles enkla projekteringsuppgifterna som vi utförde vid sidan om all undervisning i byggnadsteknik. Det var bra träning! Att få lära sig rita med linjal och vinkelhakar passade mig utmärkt och alla ämnen var intressanta. Utöver byggnadsritning var jag mest intresserad av matematik med integralkalkyler och sådant. Men jag förstod senare att jag missade en hel del allmänbildning jämfört med ett vanligt gymnasium, och språkundervisningen kunde ha varit bättre.

En fördel med studieorten Norrköping var att Tage under veckosluten kunde umgås med pappans kusiner och sysslingar ute på Vikbolandet. En av dessa släktingar gav Tage ett lån för att täcka kostnader för mat och husrum under studietiden. Tage återgäldade tjänsten genom att tjänstgöra som läxhjälp.

Socialt hade jag ett bra liv, men inackorderingstanten var så dyr att jag fick ont om pengar under det andra skolåret. Jag ringde hem och nämnde att studielånet var alltför litet. Pappa rekommenderade mig att ringa till »Harald i Dagsberg» och fråga om ett lån. »Jag ska ringa och prata med honom» avslutade pappa i telefon. Lånet ordnade sig, 2 000 kronor minns jag att det var, med återbetalning när skolan var slut och jag börjat att tjäna pengar. Som ränta skulle jag ta bussen ut och hjälpa dottern, eftersom Barbro »hade svårt med matematiken». Det visade sig vara en hög ränta,

så ofta som jag blev ombedd att komma till Dagsberg. Men det kompenserades till stor del av att jag fick delta i deras söndagsmiddagar.

Runtom i Norrköping pågick en del byggen som Tage följde med stort intresse, bland annat Norrköpings Konstmuseum, ritat av arkitekten Kurt von Schmalensee. Museet invigdes 1946, omgivet av skulpturparken med bland annat Arne Jones *Spiral åtbörd*. Snett mittemot kom Sten Samuelson att rita Norrköpings Stadsbibliotek, uppfört samtidigt som Garnisonen under 1970-talets första år, ett i Tages tycke gott exempel på hantering av betongens möjligheter. Tage själv gjorde bästa nytta av sin nya studieort och fickmed hjälp av sin lärare i byggnadsritning få sommarjobb på stadsbyggnadskontoret. På detta kontor fylldes luften av musik, vilket blev början på en livslång kärlek för Tage.

Under terminslov och vid andra tillfällen fick jag på något sätt möjlighet att arbeta på stadsbyggnadskontoret i Norrköping, för en stadsplanearkitekt med namnet Arne Hjalmarsson Strömdahl. Vad jag fick göra minns jag inte så noga, men en mycket speciell sak glömmar jag inte. Stadsbyggnadsarkitekt var Arne Strömdahl hade som specialitet att samtidigt med sitt skissarbete vissla långa stycken ur Schubertsymfonier, ett ackompanjement som uppskattades mycket av en musikintresserad ritare. Jag arbetade gärna med öppen dörr för att få lyssna till hans visselkonserter. I ett annat rum satt ibland stadsarkitekten Kurt von Schmalensee när han inte på sitt privata kontor var upptagen av arbetet med stadens nya konstmuseum, fint beläget i änden av stadens huvudgata, Drottninggatan. Vid den änden av gatan, men med en adress på Södra Promenaden ligger stadens huvudbibliotek, med en extrem användning av rå betong som jag senare tagit med i min bok *Betongens yta*.

Till Tages sociala liv i Norrköping hörde klassiska konserter på Hörsalen, stadens konsertlokal, en avkristnad kyrka på Drottninggatan, som låg nära hans bostad.

Arnes visslande på jobbet fick mig att söka mig till Norrköpings Orkesterförenings konserter i före detta S:t Nicolai kyrka – bara ett stenkast från min bostad på Hantverkaregatan. Så upptäckte jag den klassiska musiken, något som jag dittills inte haft den minsta kontakt med. Jag hade för den delen inte tidigare varit i närheten av musik över huvud taget. Mina upplevelser av Beethoven med Heinz Freudenthal som dirigent var något jag känslomässigt levde länge på.

Det gavs också tillfälle till fest och firande. Inför en skoldans förfärdigade Tage något som kan ses som ett av hans tidigaste »byggnadsverk«, som beredde mycket nöje en afton i det populära danspalatset Folkborgen.

En variant i det sociala livet i Norrköping var dansaftnarna på danspalatset Folkborgen. En kväll skulle det bli maskeradbal och jag beslutade mig för att gå dit, ensam och i en annorlunda kostym. Jag hade sett i ett skyltfönster att det fanns garderober av mjuk plast med kvadratisk plan i »kostymmått«, med botten och topp i plast och ett blixtlås i ett vertikalt hörn utefter hela garderobens höjd. Jag köpte en sådan, klippte bort plastbotten och fick hjälp av familjen att såga till en lika stor plywoodskiva, som jag fäste inifrån mot plasttaket. Familjen kunde också tillhandahålla en gammal hatt som passade mitt huvud och som jag fäste i plywoodtaket. I Folkborgens tambur var det bara att »ta på sig« garderoben, bjuda upp en snygg tjej och sedan skrida ut i dansens virvlar i mitt lilla chambre séparée!

Det var inte svårt att få tag i dansvilliga moatjéer, de stod i kö för nästa dans. En av dem som jag släppte in, Birgitta Kuntze, blev 55 år senare min fjärde hustru! När jag berättade om min danskostym så utbrast hon glatt: »Jag var en av dem som dansade med dig därinne!« På den tiden gick hon på Kommunala Flickskolan i Norrköping och kom ihåg maskeraden mycket väl, även att flera av hennes lärarinnor satt på läktaren för att bevaka att festligheterna inte gick överstyr.

På byggnadstekniska gymnasieskolan lärde Tage känna Ragnar Uppman, en student som antagits året efter Tage. Mötet kom att bli början på en långvarig gemensam verksamhet. Uppman sökte kontakt med Tage efter att ha sett ett av hans skissförslag till en övningsuppgift på skolan.

Vi träffades på ett fik på Drottninggatan och Ragnar kom direkt till saken. Han var redan då mycket »framåt« och föreslog att vi borde delta i en arkitekttävling om ett kommunalhus i Lerum. Sagt och gjort, jag skaffade fram tävlingshandlingarna, och så ägnade vi en helg och en vecka åt detta i Ragnars rymliga studentlägenhet. Jag har inget som helst minne av vårt förslag men vi kom på andra plats i tävlingen! Med denna tävling lärde vi oss hur kul det är att tävla och hur lätt det är att vinna! Det var vår första framgång. Det skulle komma att bli många fler.

När de tre gymnasieåren (1945–1948) fullbordats var det ånyo dags för ödet att ge Tage en knuff i rätt riktning. Denna gång uppenbarade sig försynen i gestalt av en lärare som gick ifatt Tage på väg till spårvagnshållplatsen:

Jag var på väg hem från gymnasieskolan och gick mot spårvagnen då jag kände en klapp på axeln. Bakom mig gick min lärare i matematik och byggnadsteknik Alfons Bunge-Meyer – känd för sin stora haka – och han sade »Du Tage, du borde nog börja högskolan, du«. Han hade mera bråttom än jag, och när jag såg honom gå vidare med långa steg, kände jag igen känslan av att uppleva ett avgörande ögonblick. Med mitt nyvunna självförtroende började jag fundera på vad jag skulle välja för linje, och det krävde en viss eftertanke: civilingenjör eller arkitekt? Kanske arkitekt är mera intressant; det handlar ju inte bara om huruvida huset håller eller inte? Jag sökte både till Arkitektlinjen och till Väg och vatten, och både till KTH och till Chalmers – och kom in på alla fyra. Men ville jag bli civilingenjör eller arkitekt? Jag fick tänka ett par varv till och slutligen föll valet på Arkitektur vid KTH.

Före arkitekturstudierna på Kungliga Tekniska högskolan kallade värnplikten. För militärtjänstgöringen förlades Tage till Ingenjörstrupperna, Ing1 i Solna. Förläggningen låg där SAS eleganta kontor av Niels Torp nu ligger i Frösundavik.

Det blev inte på något sätt bortkastade nio månader vid Ing 1. Som helhet var det en fin tid, med mycket friskt uteliv och bra kamratanda. Vi byggde både pontonbroar på Brunnsviken och balkbroar över Dalälven. Den bästa tiden var den när vi var förlagda vid Älvkarleby för övningar i brobyggnad över älven, med det internationellt beprövade Bailey-systemet som bestod av rektangulära stålelement som vart och ett kunde bäras av fyra soldater och monteras samman i en eller två våningar. Vi lärde oss också att spränga broar, med dynamit eller sprängdeg. Förläggningen var i fina baracker på Laxön med marsch i pluton varje morgon, med fyra furirer framför de fyra grupperna som bildade plutonen.

I sin helhet ansåg Tage denna grundutbildning vara mycket värdefull. En del »stridisar« fortsatte den militära banan, men Tage och de som hade andra planer var tacksamma för de kroppsliga övningarna och erfarenheten av att tjäna landets försvar. Tage berättar om minnesvärda spratt, som satte stämningen högt i hans pluton.

Varje dag marscherade vår pluton ner till broslaget, med sergeant och fyra parallella grupper, en furir i täten för varje grupp. En morgon hade vi ett gäng småungar som sprang med oss i plutonen. Bredvid marscherade en påhittig soldat, glad i upptåg. Han ropade till sig en av småungarna och sade till honom: »Spring fram till farbror längst fram och klappa honom

på benet och ropa: Hej pappa, flera gånger!« Pojken lydde order och sprang ifatt furiren, klappade på honom och skrek ungefär enligt order »Hej! Pappa, pappa!« De tre furirerna till vänster om honom gav till omilitäriska gapskratt, medan den tilltalade furiren blev högröd av genans. Den dagens brobyggande fortsatte med många glada skratt.

Efter fullgjord värnplikt 1949 tog Tage ut studielån, begav sig till Stockholm och »sen var det bara att kämpa på«. Arkitektutbildningen var inrymd i den gamla Tekniska högskolans lokaler på Drottninggatan, mittemot »det beryktade spökslottet« och nära Observatorielunden. Utbildningen motsvarade förväntningarna, och Tage kunde vara stolt över sina förkunskaper. Arkitekturstudierna i den första årskursen upplevde Tage som en direkt fortsättning av studierna på tekniska gymnasiet – och detta är ett gott betyg till gymnasieskolan i Norrköping. Trots sitt bristande självförtroende när det gällde att rita uppmärksammades Tage snart för sin skickliga ritteknik, en förmåga som visade sig stå i särklass även på högskolan. Det var inte heller något fel på vare sig förslagsställning eller presentation, om professor Nils Ahrbom får råda:

Det var en väldigt stor fördel att kunna rita, exakt och snyggt, och många av mina årskurskamrater var avundsjuka, vilket de gärna erkände. Jag minns en skissuppgift vi hade, »Bibliotek i Örebro«. Det var dags för kritik och förslagen var uppnådde i nedre hallen. Professor Nils Ahrbom hade försett varje förslag med en lapp med sin kritik. Jag ögnade över en rad med förslag på avstånd och konstaterade att det var stor skillnad på mängden kommentarer. När mina ögon hamnade på mitt förslag konstaterade jag oroligt hur lite synpunkter han hade på mitt förslag. Jag gick fram till min skiss och läste. Bara fem ord: »Ett utmärkt förslag, föredömligt presenterat.«

Från de första två åren på A-sektionen på Drottninggatan minns Tage professor Eskil Sundahl, chefsarkitekt på Kooperativa Förbundets Arkitekt- och Ingenjörbyrå 1924–1958, och lärarna i formlära.

Sundahl bidrog i kursen »Arkitektur 1« med en mängd systemassocia- tioner, måttstudier och standarder och avancerade skissuppgifter med djuplodande kommentarer vid genomgångarna. Formläran förmedlades genom det inspirerande paret Sven Silow och Torbjörn Olsson, i hög grad som genom att studera arkitektur som modell. Riktigt bra kändes det med studierna de följande och avslutande två åren, mest tack vare Nils Ahrbom, vår professor i kursen »Arkitektur 2«. Även om jag bara samtalade med honom ett fåtal gånger så kändes det som om jag *kände* honom! Jag upplevde

honom som en stor humanist. Genom den livsinställningen kunde han på ett metodiskt och logiskt sätt förklara komplicerade sammanhang. Jag fick, utom någon enstaka gång, goda omdömen för mina skissförslag. Tyvärr var jag otillräckligt organiserad för att spara mina studentarbeten. Jag fick också mycket god kontakt med Bengt Hidemark som var en av Ahrboms assistenter innan han själv fick en professur i arkitektur på KTH. Även han betydde mycket för mig i min utveckling till arkitekt. Jag minns med glädje när han tog plats bredvid mig och med sin välformade blyertspenna visade med darriga men raka linjer hur man skulle tänka. Bengt och jag förblev också privat mycket goda vänner, tillsammans med hans kära Vera.

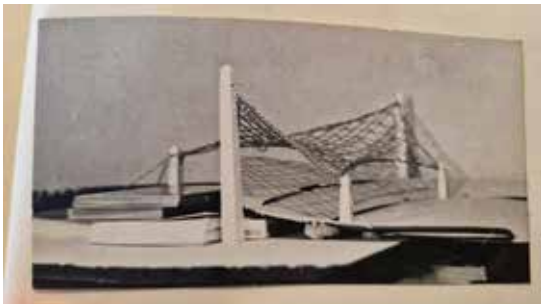
En som stack ut tidigt bland kurskamraterna var Jan Gezelius, enligt Tage den mest framträdande av dem alla. Tage blev glad för Jans förslag att de tillsammans skulle bidra med ett tävlingsförslag till idrottsanläggningen Nya Ullevi i Göteborg. Tage tyckte Jans idé var obegriplig men uppskattade det ändå som ett lärorikt samarbete.

Gezelius var den mest självklara »Arkitekten« i vår årskurs. Jag fick glädjen att samarbeta med honom, då han frågade mig om vi kanske kunde delta i en arkitekttävling tillsammans. Jag tyckte vi hade valt ett mycket orealistiskt formgrepp, som jag utan framgång försökte diskutera med Jan fick vi ett hedersomnämmande. Det var för mig ett lärorikt samarbete!

Senare i livet skulle Tage tacksamt fundera över sin gymnasieingenjörsbakgrund, ett vägval som gjorde att han blev en annan slags arkitekt än de gestaltungsstarka studiekamraterna som exempelvis Gezelius.

Jag hade stor nytta av att ledas av »knapphetens kalla stjärna«: anledningen att studera till ingenjör var att säkra min egen försörjning när bidrag hemifrån uteblev på grund av några års dåliga skördar. Med den bakgrunden var det lätt att nästan bli »bäst i klassen« ! Jan Gezelius var nog bättre, tyckte jag, men han var inte intresserad av systematik, vad jag förstod.

Privatlivet under denna tid verkar ha överskuggats av Tages fokus på studierna. Tage gifte sig med Evy Andersson som han träffat i Norrköping, men detta som han kallar »studentäktenskap« blev inte långvarigt. Evy och Tage bodde i en etta vid Matteus kyrka, men efter ett år tillsammans övergick Evys sekreterarjobb på ett kontor på Strandvägen till en relation med hennes chef. Tage tog inte så hårt på skilsmässan och Evys omgifte med vd:n, men när han kom hem till gården visade sig de allt större skillnaderna mellan Tages nya liv och det som han lämnat bakom sig.

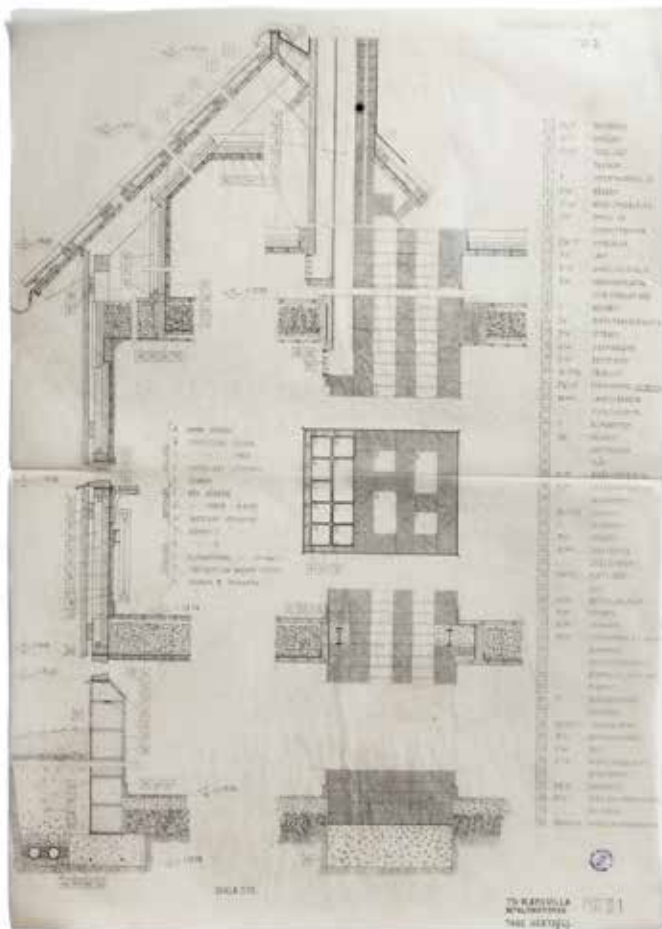
Överst till vänster: Inför fotbolls-VM 1958 utlystes en arkitekttävling för en ny arena i Göteborg. Tillsammans med Jan Gezelius lämnar Tage in ett tävlingsförslag för Nya Ullevi.

Överst till höger: kursare på A-sektionen, från vänster: Kerstin Haagen, Erik Dahlström, Gösta Danielson, Tage Hertzell.

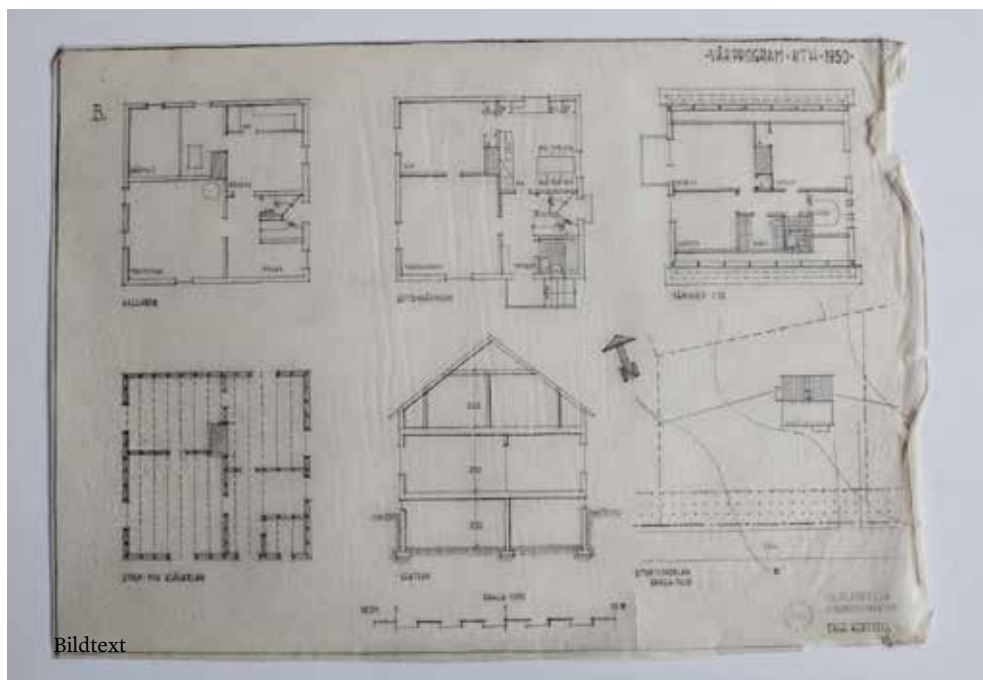
Mitten: Modell för tävlingsförslaget till Nya Ullevi.

Nederst: Tage spexar i hatt.

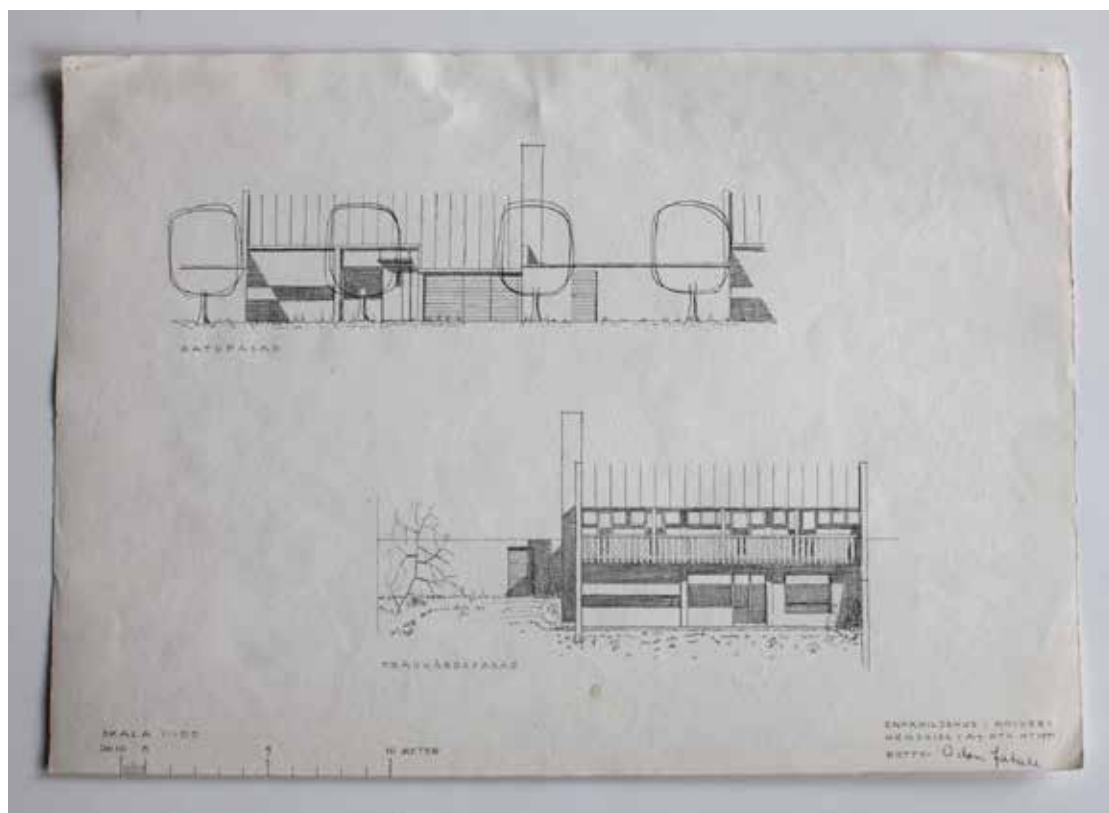

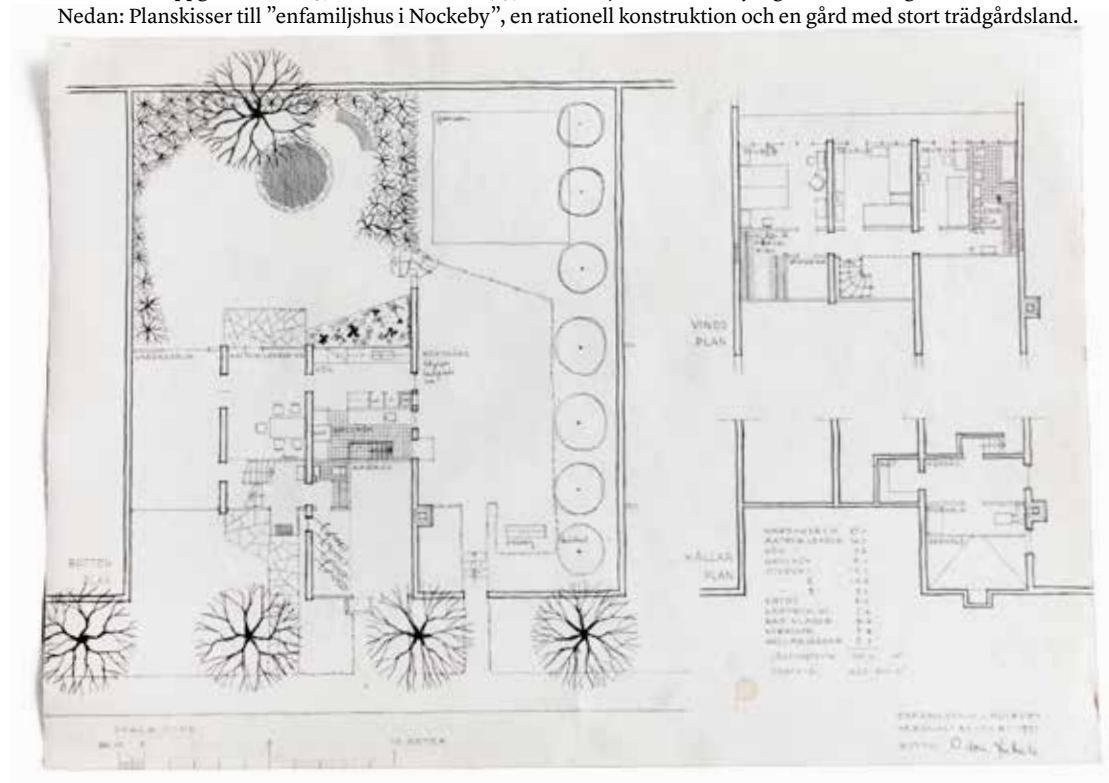
Ovan: Tekniskt snitt, 1,5-plansvilla, vårprogrammet 1950 vid Arkitektursektionen, KTH.
Nedan: Planer för 1,5-plansvillan, en stolpkonstruktion som Tage ritar med lätt hand.

Bildtext

Ovan: Skissuppgift i årskurs 3, KTH Arkitektur 1957 "enfamiljshus i Nockeby": gatufasad och gårdsfasad.
Nedan: Planskisser till "enfamiljshus i Nockeby", en rationell konstruktion och en gård med stort trädgårdsland.

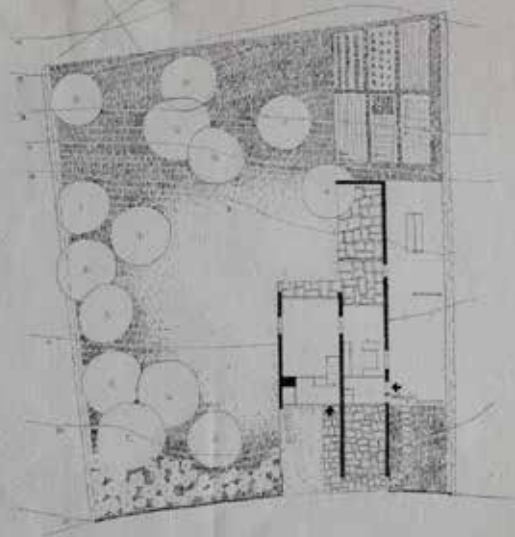

När jag efter en tid var på besök vid Bränne informerade jag familjen om skilsmässan, utan att närmare gå in på omständigheterna. Pappas enda kommentar till min skilsmässa var: »Ska en göra så?« Det var sällsynt med skilsmässor i bondefamiljer, åtminstone på den tiden. Ett äktenskap i den miljön utgjorde i praktiken i större utsträckning också en ekonomisk förbindelse. Min livsmiljö som högskolestudent blev ännu mera skild från »livet på landet« och resulterade i kontakter av helt annat slag än tidigare. Jag återupptog intresset för klassisk musik, gick på konserter och ofta på Operan.

Under utbildningstiden på KTH 1949–1954 visade Tage ett starkt socialt engagemang i studiemiljön. Han blev utsedd till sektionsordförande 1953, och har sedan dess varit sammankallande till senare återträffar med avgångsklassen. Än idag har han god kontakt med sina kurskamrater i den så kallade 90-klubben, en skara som begripligt nog blir alltmer exklusiv. Tage för levnadsjournal över medlemmarna, som 2021 uppgick till 10 stycken, endast 2 personer är äldre än journalföraren själv.

Tage Hertzell tog sin arkitektexamen 1954. Nu började arbetet – på allvar, men också med mycket nöje. Han hade genom sin vidareutbildning skiljts från gården i Bränne, som ärvdes av brodern Folke 1950, så Tage var tvungen att försörja sig utan familjens hjälp. Tage återkommer ofta till vilken tur han har haft i livet, att få utbilda sig till och arbeta med arkitektur. Den tur Tage talar om – utöver hans förmåga och omgivningens öga för denna – har fört honom uppför utbildningstrappan som fram till 1950 var uppdelad i en 7-årig folkskola, realskola och läroverk – det senare för dem som skulle läsa vidare på högskola. Det svenska utbildningssystemet genomgick stora förändringar under folkhemstiden mellan 1930 och 1970. Enhetsskolan infördes på försök i vissa kommuner 1950 i syfte att skapa en mer jämlik skola. Men den stora förändringen kom med grundskolereformen 1962 då den 9-åriga obligatoriska grundskolan infördes.

När Tage kom ut i yrkeslivet som arkitekt 1954 stod folkhemmet inför uppgiften att lösa den stora bostadsbristen efter kriget, då urbaniseringen ökade snabbt och efterfrågan på arbetskraft till industrin var enorm. Den generation arkitekter som kom ut i arbetslivet i mitten av 1950-talet mötte den storskaliga planeringen som inleddes vid denna tid och som kulminerade på 1960- och 1970-talet. Statliga program inom bostadsbyggande och kommunala satsningar på stadsplanering drevs genom folkhemspolitik. Funktionalismen började synas i backspegeln och framtidens storskaliga offentliga byggande kunde skönjas vid horisonten.

STRECKENWAND - 1922

VILLA I VALLENTIN, 84, 4TH 1921 - 1922. Die und Kugler

HAUS I - 1921

HAUS I - 1921

HAUS I - 1921

VILLA I VALLENTIN, 84, 4TH 1921 - 1922. Die und Kugler

I praktiken

»Skapelsen« i Jäder

Tage räknar villan i Jäder som han ritar åt sin syster med familj som sitt första arkitekturprojekt. Systemns villa blev också den första av Tages byggnader som publicerades i tidskriften *Arkitektur*, dåvarande *Byggmästaren*, tillika det första huset i Tages karriär som fick lokalpressen att gå i taket. Dessutom blev denna byggnad den första och enda i Tages arkitekturproduktion som nekades bygglov.

Familjen ville bygga en villa för min syster Margit och hennes man Gösta på mark som avstyckades från vår gård. Margits tomt var en triangelformad tallbacke som bildats av att den nya landsvägen drogs genom gårdsmarken. Min bror Folke kom på att en lämplig tomt hade bildats genom att det lokala vägnätet i bygden skulle rätas ut. Tomten vette med solsidan mot den nya vägen, och från baksidan kunde den gamla vägen nyttjas som tillfart. Detta var mitt första långa hus! Placeringen på tomtens krön och inpassningen bland tallarna gjorde att det blev en långsträckt byggnad med utblick mot slätten. Furorna som fälldes för att ge plats åt huset blev fasadmaterialet. Brädorna kom tillbaka från socknens såg till sin ursprungliga plats, där fasadens mönster och textur tecknade ett minne intill kvarstående träd.

Bygglovsritningarna låg klara i december 1953, men det blev en långdragen historia med avslag på lov och flera överklaganden. Som det ut-

trycktes i *Eskilstuna-Kuriren*, »för nämnden har sina direktiv att följa och staten lånar inte ut pengar till vilka våghalsiga och exklusiva experiment som helst«. ¹ Bygglovsansökan avslogs först i Kafjärdens byggnadsnämnd med motiveringen att förslagets »extrema« utformning inte harmonierade med omgivande bebyggelse. Tage tog ärendet vidare, förvissad om att huset skulle vinna i längden.

Jag gick på KTH där vi tänkte fritt och inte var så bundna av tradition. Mitt mål med mitt första hus var att få huset att smälta in i tallbacken och så långt som möjligt anpassa bostaden till familjens behov. Det blev tvunget att släppa konvensansen i de traditionella egnahemsbyggena, men något experimenthus var det inte. Jag lät huset följa terrängen och jag ville utnyttja materialet helt. Nocken följde terrängen, det var allt.

Ärendet togs efter Tages överklagande upp i Länsstyrelsen och även där blev det avslag, med samma skäl som i byggnadsnämnden. Utöver länsarkitektens utlåtande mottog Tage i maj 1954 även en kommentar av landsantikvarien Ivar Schnell, med samma argument; »villan är så fullständigt främmande för all byggnadstradition i dessa trakter, att jag ur landskapsvårdande synpunkt på intet vis kan tillstyrka dess utförande«. ² Tage överklagade även Länsstyrelsens beslut genom att föra sitt ärende vidare till Kungl. Maj:t, såsom beslutsordningen då såg ut. Ärendet landade sålunda på regeringens bord och på mystiska vägar har Tage kommit att få historien återberättad för sig hur det gick till på denna högsta beslutsnivå.

Ansökan om lov av kommunens byggnadsnämnd avslogs med motiveringen att »byggnadens extrema exteriör ej synes harmoniera med omgivande bebyggelse«. Vid den tiden fanns ännu ingen synbar bebyggelse annat än en övergiven och övervuxen stuga 60 meter från tomten. Där omkring endast den värdefulla djorden på platsen för den torrlagda sjön Bränningen. Den mest påtagliga karaktären på tomten var dess styrande sluttning mot väster. Detta fick mig att – nästan utan att tänka på det – låta takets lutning följa denna riktningsgivare. Jag hade ingen erfarenhet att luta mig på, men sju års utbildning, och jag kunde ändå intuitivt se hur planen skulle lösas och huset passas in på sin tomt. Huset placerades för att undvika sprängning, så att den vackra sluttningen kunde bevaras. De välvuxna tallarna som var tvungna att fällas kom tillbaka till platsen efter att med socknens såg ha förvandlats till fasadbrädor. Dessa skulle med sin ytbehandling få samma kulör som de omgivande träden, och visuellt välkomnas tillbaka av sina gamla vänner på platsen.

Genom Tages överklagande av först byggnadsnämndens och sedan även Länsstyrelsens beslut, når historien om »skapelsen i Jäder« ända upp till regeringsnivå där ärendet hamnar på finansminister Gunnar Strängs bord. Tage får händelseförloppet förmedlat till sig genom en icke namn-given person i Strängs krets.

Jag tyckte själv att avslaget var mera tråkigt än pinsamt och överklagade även Länsstyrelsens beslut. Därmed stod länsantikvariens åsikt mot min inför granskning av regeringen, såsom ärenderutinen såg ut på den tiden. Jag tyckte det var intressant hur ett sådant bagatellärende kunde nå ända till regeringsnivå. Det jag med säkerhet vet är, enligt ett sanningsenligt vittne, att jag hade Gunnar Sträng att tacka för bygglov: »Det är klart han ska få ordna med bostad för sin syster. Och utseendet är det väl inget större fel på, även omnocken ligger på fel ledd. Jag tycker att arkitekten ska få sitt hus byggt.« Sträng ansåg tydligen, liksom jag, att någon fortsatt hantering av ärendet på regeringsnivå inte var aktuell, varpå ärendet skulle återremitteras till behörig instans, varpå lovet till sist kom igenom. En så stor glädje har jag senare aldrig haft av någon finansminister!

Det blev både tillstånd och lån omkring årsskiftet 1954-1955. Det rådde alltså stort uppståndelse kring projektet under hela byggtiden med artiklar, bilder och intervjuer i Eskilstunatidningarna med lustigheter om att huset skulle vara »felvänt« med sadeltaket tvärs över husets längd. Villan gick i pressen under benämningen »Skapelsen«.³ Denna okonventionella nybyggnad satte fantasin och tungorna i rörelse bland både grannar och vägförande. När bygget stod klart kunde Tage presentera det för länsantikvarierna som var positivt överraskad av husets form i harmoni med natur och omgivning. Riksdagsman och ledamot i länsbostadsnämnden Gustav Larsson i Julita, kallad Formartorparen, förevisades villan och sade sig föredra sitt eget hus – medan länsbostadsnämndens ordförande, fjärdingsman Olle Remröd diplomatiskt klargjorde att »när folk bygger så dom trivs kan vi förstås inte vara annat än glada«.⁴

Bostadsstyrelsens generaldirektör Alf Johansson ska ha förklarat att han gärna skulle ha köpt villan om den varit till salu. Tage hade anpassat huset till systemen, i pressen fru Margit Ekström, med enplanshusets alla bekvämligheter i form av grovkök, lättarbetat matkök och öppen förbindelse till matplatsen. Under besöket i »Skapelsen« som dokumenterades i *Eskilstuna-Kuriren* juni 1956, uttryckte fjärdingsman Remröd sin skepsis mot kökets öppna förbindelse och hävdade att det omöjligt kunde gå att steka sill utan att doften satte sig i varje rum. Fru Ekström invände genom

en demonstration av fläktkåpan som »trollar bort alltsammans«, och betonade trivseln i det rymliga och praktiska huset utan spring i trappor och med flera ingångar.⁵

I *Byggmästaren* 1956 presenterades Villa Ekström i gott sällskap i ett temanummer om svensk villabyggnadskonst, signerat redaktör Erik Thelaus.⁶ Eskil Sundahls villa i Sköndal presenterades, liksom bostadshus av Lennart Tham och Bengt Gate, Peter Celsings villa i Drottningholm, ett par av Fritz Jaeneckes och Sten Samuelsons villor i Malmö och så Tages Villa i Jäder. År 1958 gavs urvalet ut som bok av Erik Thelaus med titeln *Nya svenska villor*.⁷ Om planlösningen står det att läsa i *Byggmästaren* att sönerna Nils-Inge 17 år och Gerold 10 år hade fått varsitt sovrum, och farfar Ekström, Margits svärfar, huserade i ett enkelrum med egen toalett. Det fanns behov av ett avskilt och skuggigt sovrum med hänsyn till långtradarchaufför Gösta Ekströms oregelbundna nattarbete.

Invändigt är de i rummens längdriktning lutande taken klädda med kantskuren kalkborstad furupanel med öppna springor. Golven är lagda med hyvlad furu med nåtade springor. Husets yttermått är drygt 7 gånger 21 meter och har en välisolerad bostadsyta på 116 kvadratmeter, med 47 kvadratmeter biyta för garage och redskapsrum i ena gavelns markplan samt en halv källarvåning. Den tunna takprofilen åstadkoms genom dubbla lager papp och en nätt plåtlist, och tack vare lutningen frigörs fasaden från stuprännor som istället är inbyggda i gavelkonstruktionen. Byggnadskostnaden uppgick till 65 750 kronor, inklusive biytor, ej inräknat kostnad för tomt, och årskostnaden uppges vara ungefär lika med en modern trerumslägenhet.⁸ Byggmästare var Hjalmar Andersson i Lilla Alby i Jäder som höll byggtiden till åtta månader

Om sitt förstlingsprojekt säger Tage idag att det faktiskt går att räkna som ett stycke arkitektur trots – eller kanske på grund av – uppståndelsen kring villan.

Jag vågar mig på att använda ordet arkitektur när det gäller Margits villa, av två skäl. Det ena är att huset strax efter uppförandet presenterades i tidskriften *Byggmästaren*, vilket jag naturligtvis var mycket stolt över, så nära i tid efter min examen från KTH. Då kände jag att det var värt den besvärliga bygglovsprocessen, och att det gick att påverka utvecklingen för ett hus med allt annat än konventionellt utseende. Det andra skälet har jag upptäckt främst under de senaste åren, då det är tydligt att man idag uppskattar arkitektur som genom sitt material har med platsen att göra. Att jag använde träden på platsen till att skapa fasaden är en metod som åter står i fokus för arkitektur som fogar sig väl i sin miljö.

Överst motstående sida: Tage visar perspektivskissen för Villa Ekström

Nederst: Längdsektion och planer för Villa Ekström daterade 29 december 1953.

Överst denna sida: Fasad mot söder

Mitten: Fasad mot norr

Nederst: Fasad mot väster med ursprunglig garageport.

Överst, vänster: Den ursprungliga takutformningen på villan i Jäder var helt utan vindskiva eller taksprång.

Överst, höger: Det indragna entrépartiet ramar in ytterdörren av fönsterpartier på tre sidor.

Mitten, vänster: Garage på gaveln, en diskret infart bland tallarna.

Mitten, höger: Vardagsrummet innan ombyggd av garaget.

Nederst, vänster: Öppning med trappa till före detta garaget.

Nederst, höger: Villa Ekströms nuvarande interiör.

Närmare 70 år senare står ännu villan i sin tallbacke, med fint grånad lockpanel som tillverkats av virket hämtat från just denna plats. Ytbehandlingen av fasaden var ursprungligen två strykningar brunbetsad träimpregnering. Den från början mycket smala takfoten i form av en listplåt utmed takets hela längdriktning har dock fått större dimensioner efter tilläggsisolering. Planlösningen har genom åren förändrats genom att garaget och cykelförrådet i villans låga parti på västra kortsidan lämnat plats för bibliotek och arbetsrum. De korrugerade garageportarna har ersatts av stora fönster och ett ljus silat genom stora tallkronor. Utblicken är välgörande genom villans hela längd, sett från vardagsrum med matsalsdel. Entrépartiet som Tage lagt ned stor omsorg på är oförändrat – ett nätt vindfång inramat av smala fönster som reflekterar himmel och träd. Ett separat garage byggdes senare i den branta sluttningen bakom huvudbyggnaden, med en enrumsbostad ovanpå. Under senare tid har huset förvaltats av Tages brorson Staffan, som förnyat ytskikt och renoverat kök och badrum. Men till sin idé är villan lika speciell som när den en gång retade upp bygden med sin tvärställdanockriktning.

Bygdegården i Jäder

»Skapelsen« var egentligen Tages andra projekt. Under sista sommarledigheten före lumpen, direkt efter gymnasieexamen, fick Tage ett uppdrag av sin bror Folke, som ansvarade för traktens bygdegård Jädersgården. Hembygdsföreningens styrelse hade konstaterat att byggnaden behövde restaureras och förberedas med en ordentlig scen inför Riksteaterns turnéföreställningar. Tage ansågs kvalificerad att modernisera samlings-salen med anslutande kök. I stora salen i bygdegården fanns en klumpig takkonstruktion med tre takstolar och tre dragstag av 30 millimeter stålstång tvärs över rummet.

Detta mitt första uppdrag skulle komma att bli ett delvis självförvållat äventyr som hade kunnat sluta i en katastrof. Men ödet stod mig bi! Byggmästaren höll i bågfilen. Vi hade gemensamt bestämt att försöka med det mittersta staget först. När staget var kapat till mer än hälften vände han sig om och hojtade: »är du säker på det här?« Jag ropade »fortsätt« men rös inombords. Efter sågningen var det enda som hördes i salen min djupa suck av lättnad – inte ett knak från takstolarna. Vi hurrade för dem som byggt sekelskiftets gedigna träkonstruktioner. Jag ombads ta bort den trista läktaren, där tonåringarna smög upp och busade och störde tillställningar nere i salen. Det skulle vara ett nytt kök i bygdegården också och jag gjorde här min debut som inredningsarkitekt. Jag valde svarta

Perstorpsskivor till bänkarna, trendigt värre, och dessa höll på att passas på plats då jag såg Bygdegårdsföreningens ordförande Idö-Georg med en bit kapad bänkskiva i handen, han sprang ned till Folke som satt i traktorn och plöjde. Idö-Georg, som även var Folkes svärfars bror – ja så täta förbindelser blir det på landet – överröstade traktorn: »Din slyngel till bror lägger in SVARTA bänkskivor! Man har inte svarta skivor under MAT!« Det finns mycket självupplevt förstånd bland bönderna!

Samlingssalen står oförändrad sedan Tages insats, en vackert belyst sal med en pigg 1950-talskänsla i interiören, och det har nog gått att äta en och annan lunch om än tillredd på svarta Perstorpsskivor.

Tävlingsinriktad debut i praktiken

Tages första anställning efter utbildningen på KTH var hos arkitekt Gösta Åbergh som grundat sitt eget arkitektkontor 1949. Kontoret var inte stort, men den idérike Åbergh hade gjort sig namn om att vara en skicklig »tävlingsarkitekt« med många offentliga uppdrag som resultat. Tage fick kontakt med Gösta genom rekommendation av sin lärare på KTH.

Studierna på »Teknis« var avslarade våren 1953 och nu gällde det att få ett jobb på ett arkitektkontor. Många av mina kurskamrater hade redan ordnat för sig med anställningar, men jag hade inte »kilat« in mig på något kontor ens för feriejobb. En av lärarna på Nils Ahrboms institution var Lennart Uhlin som bodde granne med Gösta Åbergh i Skönstaholm. Jag hade inte så mycket kontakt med Lennart på ritsalarna, men Gösta hade frågat honom om han kunde rekommendera någon av eleverna som just gått ut fyran. Gösta berättade för mig senare att Lennart föreslagit mig för att jag var »mycket ambitiös och ritade noggrant och snyggt«.

Gösta satte tonen på kontoret, till de anställdas ibland lite generade nöje, med öppen hjärtiga åsikter om konkurrerande kontor.

Hans skämt kunde vara inte så lite elaka, gärna levererade på rim. Han gav till exempel Gustaf Lettström namnet »Toalettström, för han ritar bara skit«. Vi skrattade lite förläget. Men Gustafs förmåga till framgång i tävlingssammanhang var obestridlig, han kunde konsten att presentera ett »grepp« eller en sorts helhet i sina förslag som gjorde att de stack ut. Det var roligt att bearbeta hans idéer, och Gösta visade stor uppskattning för mitt ritningsarbete. Jag minns att han satt och mätte på min ritning och skakade på huvudet och sade till Hans Trygg som satt bredvid, »han ritar förbanne mig på halvmillimetern!« Det var 0,4 tuschpenna. Jag kompen-

serade min dåliga förmåga till frihandsteckning med denna noggrannhet. Det var så roligt att vara exakt! Gösta hade nog varit lycklig i en tid av datorritade handlingar.

Tävlingen om nya lokaler till Konstfack var angelägen eftersom skolan var tvungen att flytta från sina lokaler i Kvarteret Beridarebanan i Klarakvarteren, där rivningarna för Norrmalmsregleringen snart skulle inledas. Den föreslagna tomten för var kvarteret Förrådsbacken vid Oxenstiernsgatan, där Radiohuset står idag. Den inbjudna arkitekttävlingen om ny konstfackskola i Stockholm skulle bli en av de största framgångarna för Åberghs kontor.

Hos Gösta fungerade jag under den första tiden mest som »renritare« av hans skisser, och jag uppskattades för min tidigt välutvecklade ritningsteknik, både i blyerts och tusch. Det blev snart mer spännande när Gösta blev inbjuden till tävlingen om den nya Konstfackskolan. Medan Gösta skissade på tävlingsförslaget jobbade jag med några andra mindre uppdrag. Tack vare Göstas starka huvudupplägg för skolan och den utvecklingsbara amerikanska idén för fasaderna blev det vinst för det lilla kontoret!

Den »amerikanska idén« var *curtain wall*-fasaden – en icke-bärande yttervägg som hänger utanpå byggnadens stomme, som en gardin. Den består oftast av lätta material som glas eller plåt och bär endast sin egen vikt. Uttrycket påminde om Philip Johnsons arkitektur, som möjliggjorde stora fönsterpartier i kombination med tegel. Gösta och Tage valde att sätta teglet i raka förband, ett utförande som är mer rytmiskt dekorativt än det är konstruktionsmässigt motiverat.

En ny entreprenadform gör entré

Efter tävlingsvinsten påbörjades arbetet genast med utveckling av tävlingsskisserna, men det avbröts redan efter några månader. Då hände något som var unikt för Byggnadsstyrelsens sätt att administrera det statliga byggandet. In på den statliga arenan trädde det framgångsrika byggföretaget Siab – Svenska Industribyggen AB – som med sina grundare Sven Dahlberg och Håkan Birke kunde röra om i bygg grytan genom goda kontakter på regeringsnivå.

»Siab-cheferna« lyckades övertala finansminister Gunnar Sträng att den nya Konstfackskolan skulle byggas på ett helt annat sätt, även om resultatet av tävlingen skulle tas tillvara. De framhöll att man borde bygga på en

tomt som skulle ge möjlighet till en kombination med uthyrningsbara lokaler i bottenplanet, får att på så sätt uppnå ett för staten mera ekonomiskt fördelaktigt byggande.

Uppdragsgivaren Byggnadsstyrelsen meddelade arkitekterna att ta paus i ritandet medan förhandlingar inleddes med Siab, som hade lagt fram förslaget att överta ansvaret för både projektering och byggande till ett fast pris i vad som sägs vara den första svenska totalentreprenaden. I en totalentreprenad ansvarar entreprenören för både projektering och utförande av byggprojektet. Till skillnad från en utförandeentreprenad, där beställaren levererar ritningar och tekniska specifikationer, ingår arkitekterna och andra konsulter i totalentreprenaden. Det innebar att Siab övertog ansvaret för både den fortsatta projekteringen och produktionen. Byggnadsstyrelsen skrev avtal med Siab och arkitekterna kunde återuppta ritandet, nu med uppdraget att anpassa tävlingsförslaget till projektets nya krav och förutsättningar.

Det var Sven Dahlberg som uppfann begreppet »totalentreprenad« när han beslöt att ta ett helhetsgrepp på projektet för att förenkla det. Vi hade tur som fick vara kvar i projektet, det var inte en självklarhet heller på 1950- och 1960-talen. Men det har blivit värre. Och framför allt har det blivit många fler totalentreprenader som gör arkitekternas roll allt svagare i projekten. Gösta tog emot direktiven från byggnadsrådet Hans Brunnberg från Byggnadsstyrelsen.

De presenterade också en annan tomt för skolbyggnaden, där Valhallavägens möter Gärdets öppna ytor. Ett av Siabs argument för den nya tomten var att den gjorde det möjligt att under skollokalerna placera ytterligare en våning med uthyrningsbara lokaler som skulle ge Siab hyresintäkter.

Om det var »Siabeserna« som också fann den nya tomten för skolbyggnaden är för mig okänt men den ursprungliga tävlingstomten anvisades istället till det nya Radiohuset. Göstas planidé och fasadschema som fanns i tävlingsförslaget skulle bibehållas. Dessa lösningar uppskattades av Siab, så det var bara att fortsätta. Det nya bottenplanet var en annan sak. Sven Dahlberg hade en bestämd idé för anpassningen till de nya förutsättningarna. I ett möte med Gösta föreslog han att »du tar hela kakan och lyfter upp den en våning så har vi uthyrningslokaler under skolan«. Gösta antydde att det var lite mer komplicerat än att lyfta en kaka, men Dahlberg visste hur det skulle göras: »Det är ju bara att förlänga trapporna!«

Detta förmenta »ju« kunde arkitekterna skratta uppgivet åt; detta lilla ord som så ofta uttalas med lika delar optimism och aningslöshet. Gösta oroade sig också för att en byggtreprenör som också är uppdragsgivare kan frestas att kräva förenklingar av utformningen för att öka vinsten. Utöver att förhålla sig till den nya entreprenadformen behövde arkitekterna hantera tomtbytet – från en plats med stora nivåskillnader till en tomt med plan mark.

Gösta upplyste Byggnadsstyrelsen och Siab att det nu krävdes en helt ny lösning för entréförhållandena på grund av den tillkommande bottenvåningen. Jag vet inte vem som först framförde tanken på att förse bottenvåningen med tegelytor i varierande höjder i kombination med fönsterband, men så blev det.

Tage fick inte sina gårdar och murar, men bygget förflöt ändå med nöjsamhet och samarbetet inom projektgruppen gick bra. Göstas farhågor om totalentreprenaden visade sig vara obefogade – det förekom inga krav på »förbilligande« av utförandet av Konstfack. Ett drygt halvår in i byggtiden ville Gösta att Tage skulle få rollen som handläggande arkitekt och samordna arbetet inom hela projektgruppen. Tillsammans med sidokon-sulterna hade arkitekterna sin arbetsplats i en särskild barack intill byggnadsplatsen. Relationen till Siab var viktig för Tage, och det samarbetet underlättades av hans goda relation till Siabs platschef Åke Grenner, enligt Tage en »utmärkt person att samarbeta med«.

Arbetet med bygghandlingarna löpte parallellt med byggandet, vilket innebar ett mycket intimt samarbete. Arkitekterna satt i ett tillfälligt kontor i en barack intill byggplatsen, tillsammans med de viktigaste sidokon-sulterna och inredningsarkitekten Claes Tottie. Tage minns arbetet med Totties viktigaste arkitektoniska detalj.

Efter »lyftet« av bottenvåningen återstod detta att »bara förlänga trapporna« – det är inte så enkelt när trapporna ska betjäna olika nyttjare med separata entréer. Vi behövde tänka ut hur och var Konstfackskolan behövde tillträde till bottenvåningen. Den viktigaste uppgiften var att få till en huvudtrappa från marknivå till skolans lokaler. Hela ansvaret för trappans utformning lämnades till Claes Tottie, som inom arkitektkontoret även ansvarade för skolans inredning. Totties trappa blev en av 1950-talets vackraste enloppstrappor, naturligtvis en väsentlig del av skolans identitet. Inför utformningen beundrade vi trappan i dåvarande

MEA-varuhuset vid Norrmalmstorg, ritad av Arne Rudberger, en karaktärsfull konstruktion som var alla arkitekters dröm.

Hur Vita havet fick sin form

Under arbetet kom Tage att ta initiativ till en uppdaterad utformning av Konstfacks centrala sal Vita havet – en benämning på skolans samlings- och utställningsrum som hängde med från den tidigare adressen på Mäster Samuelsgatan.

Under hela projekteringstiden funderade jag på Vita havet, och hur salen skulle ritas in i de vidareutvecklade i bygghandlingarna. Det ursprungliga Vita havet på Mäster Samuelsgatan hann jag tyvärr inte se innan byggnaden revs, men i Göstas tävlingsskiss var rummet en rektangulär hall med dubbel takhöjd, överbelyst med runda ljusbrunnar. Runtom hela övre planet löpte en grund balkong med ett genombrutet räcke. Jag tyckte att detta stora rum var alltför konventionellt och funderade på hur man kunde skapa en mer spännande rumsupplevelse. Jag tog hem skissunderlag en fredagskväll och utnyttjade fritiden mycket väl. När jag på måndagsmorgonen såg att Gösta var på plats – på gott humör med en cigarrstump i ena mungipan, utsatt för upprepade nytändningar – tog jag mod till mig och sade att jag hade en idé som »kanske skulle komma att påverka centralhallen en del«, vilket var en medveten underdrift från min sida. Jag blev inbjuden att sätta mig vid Göstas horisontella ritbord, och framförde där min synpunkt att »Vita havet skulle behöva lite mer stringens«.

Vi satt bredvid varandra, och han granskade mig skarpt. Jag kände mig som den »arkitektvalp« jag var, att det var förmåtet av mig att anmärka på Göstas vinnande planritning. Medan jag argumenterade för min skiss förblev Gösta tyst, något som oroade mig. Mitt förslag var att behålla en obruten långvägg, utan någon balkong. De övriga tre sidorna hade balkong men med vita väggband istället för räcken. Den obrutna långväggen hade jag vikt av till en norrvänd lanternin som skulle fylla väggen med infallande ljus, utefter rummets hela längd. Gösta sade inte ett ord, och så satt vi i minst två minuter. Men så reste han sig från sin stol vid ritbordet och från dörröppningen vände han sig om och sade med eftertryck: »Ja. Så gör vi.«

Så gick det till när skolan fick sitt hjärta. Idén om Vita havet, en central utställningshall har följt med Konstfack genom alla flyttar, även till Konstfacks nuvarande lokaler vid Telefonplan. År 2006 togs gamla Konstfack på Valhallavägen över av Sida och Naturvårdsverket, och utformningen för centralhallen är fortfarande intakt. Tage pekar dock på

Ovan: På Gösta Åbergs arkitektkontor arbetar Tage från 1953 med Konstfack på Valhallavägen vid Gärdet.
Nedan: Modellstudier av Konstfack, som under projekteringen beslutades få en ny sockelvåning.

Till vänster: Konstfacks innergård med huvudentrén i hörnet vid klockan.

Till höger: Med den nya sockel-våningen krävdes en entrétrappa från huvudentrén till centrala hallen Vita havet, denna ritades av Claes Tottie. Bild från den kungliga invigningen av Konstfack 1959.

Nederst: Vita Havet, Konstfacks centrala utställnings- och samlingshall, var länge tänkt som en atriumhall helt omgärdad av gångvägar i två plan. Tage föreslog istället en hel vägg belyst av norrvända ljusinsläpp, och en "gallerigång" på övre planet.

att problemet med bottenvåningens användning och fasader egentligen aldrig har lösts till fullo, inte heller under hyresgäst Anpassningen genomförd av Brunnberg & Forshed i början av 2000-talet. Tage menar att Åberghs Konstfack är en underskattad byggnad – dess roll i den svenska arkitekturhistorien kunde ha förts fram tydligare.

Jag är glad att kunna berätta historien om Konstfackskolans tillkomst. Jag har egentligen inte sett den beskriven någonstans. Gösta Åbergh är idag ganska okänd trots att han definitivt tillhörde den svenska arkitekteliten. Och Konstfack var en lyckad process, inte minst som en av Sveriges första totalentreprenader. Bygget och samarbetet med Siab gick bra på alla sätt, och på Byggnadsstyrelsen var de nöjda – till och med byggnadsrådet Brunnberg. Konstfackskolans rektor, Åke Stavenow, var också belåten. Konstfackskolan lämnade Valhallavägen 2004 och flyttade till Midsommarkransen. När Akademiska Hus blivit huvudman efter Byggnadsstyrelsen fick Brunnberg & Forshed uppdraget att omdisponera lokalerna för bland annat Sida.

Tages berättelse om hur han kom att bli handläggande arkitekt under sin första anställning och arbetet med det stora projektet från tävlingsvinst till inflyttning, säger en del om hans arbetskapacitet och ansvarskänsla. Att ha varit med om att fullfölja den första regelrätta totalentreprenaden i Sverige utan några problem mellan arkitekt och entreprenör och med en nöjd nyttjare, är förstås den bästa möjliga utgången av denna Tages första erfarenhet av att verka i praktiken. Konstfack-projektet började närma sig sitt färdigställande, men trots det hade Tage inte någon plan för vart han skulle ta vägen efter uppdraget. Så en dag blev han kallad till ett möte med Åke Grenner på Siabs kontor.

Att besöka Åke Grenner på Siabs platskontor innebar alltid trevliga möten. Vi satt på Åkes kontor och han sa: »Du ska väl snart se dig om efter ett annat jobb när nu det här bygget snart är klart. För du ska väl inte fortsätta hos Gösta? Jag har ju märkt att det ibland uppstår lite irritation mellan er. Skulle du inte kunna tänka dig att jobba på Siabs arkitektavdelning?» Jag blev mycket överraskad, dels för att jag inte kunde hålla med om att Gösta och jag hade ett besvärligt samarbete och dels för att jag inte väntade mig ett jobberbjudande. Gösta hade visat ett stort förtroende för mig, och gjort mig till handläggande när han måste koncentrera sig på nya uppdrag, och jag kunde inte minnas att vi hade kommit ihop oss om någonting. Men jag lockades över till Siab eftersom de hade många intressanta uppdrag.

En arkitekt bland konstruktörerna

Det blev inte fråga om någon längre betänketid, som Tage ser situationen nu i efterhand, kanske alltför kort. Tage accepterade jobberbjudandet och ett par månader efter mötet på Åke Grenners rum befann sig Tage på Siabs kontor på Norra Stationsgatan, där han mötte nya arbetskamrater.

Jag togs emot av Bertil Enfors, en ingenjör som jag snart märkte hade stora arkitekturambitioner och civilingenjör Ola Zackrisson, en pålitlig och tyglåten konstruktör. Det visade sig att det var Bertil som skulle förse mig med jobb och som styrde inriktningen på mina uppdrag. Chefsarkitekt Kaleb Sjöden fick jag aldrig tala med. Han satt isolerad i ett eget rum och undertecknade ritningar som han själv inte hade gjort. I sin helhet var det en mycket annorlunda miljö för en ung arkitekt och jag tror jag funderade på vad jag egentligen gjorde där. Men, tänkte jag, jag får väl se hur jag kan påverka situationen.

Tages första uppgift på Siab var att medverka som arkitekt i projekteringen av den första underhållshangaren på Arlanda. Arlanda flygplats var resultatet av en grundlig utredning som inleddes redan 1943 för att kartlägga hur och var man skulle hantera en utbyggd flygtrafik i Stockholm. Utredningen återupptogs 1956 under namnet storflygplatsutredningen. Flygplatsen skulle dimensioneras för långdistansflygplan, eftersom Bromma flygplats inte hade rätta förutsättningarna. Valet föll på Arlanda i konkurrens med lägen där etablerade militärflygplatser redan fanns, som Tullinge och Barkarby. På Arlanda var behovet stort av snabb anläggning av underhållshangarer, och Tage hamnar mitt i projekteringen av denna storsatsning.

Jag fick mig förelagd en principsektion av underhållshangaren: en bred huvudkropp med två höga undervåningar och ytterligare tre våningar ovanför dessa. Siabs duktiga ingenjörer hade utarbetat konstruktions-skisser med kabelburna hangartak åt båda håll från en bred huvudkropp som skulle innehålla kontorsrum. Men en fråga var dock inte löst i principsektionen: placeringen av ventilationsutrymmena. Därför föreslog jag att förlägga fläktrum i vecket mellan hangartakets lägsta del och huvudbyggnadens fasad, på de avstånd utefter huset som tekniken kom att kräva.

Tages förslag till ventilationsrum utefter takkonstruktionen gick att kombinera med tillräcklig fönsteryta för att ge ljus åt hangarvolymen, och bidrog även till att korta av kanalerna. Men under en presentation av kon-

struktionen för Siabchefen Håkan Birke, tar denne fasta på fläktrummen som han kritiserar högljutt.

»Jaså du Tage, du ritar småstugor på ett hangartak! Det tycker jag du ska sluta med!«, säger chefen. Ingen kollega kom till min undsättning. Jag kände mig tillintetgjord, men Birke övergick sedan till frågan om portarnas anslutning till hangartaket. Där blev vi efter några minuter överens om att vi var inne på rätt väg.

Tage tog mycket hårt på kritiken då han inte fått möjlighet att argumentera för lösningen. Arbetet med hangaren fortskred och Tages ventilationslösning blev kvar i takvecket utefter höghusdelen. Med konstaterat behov av än mer ventilation utvecklades »småstugorna« vidare till »radhus« som lades in på huvudritningarna på order av ventilationskonsulten och chefsingenjören. När hangaren så småningom skulle presenteras för Luftfartsverkets chef Åke Rusck var Tage kallad till mötet. Direktör Birke framhöll att Siab kunde presentera en lösning av ventilationsproblemet som de var mycket stolta över: »vi anser den närmast vara genial!«

Drömde jag eller hörde jag rätt? Var det så här det gick till i toppen av byggbranschen? Först förmaningen om att inte rita »småstugor på taket«, sedan denna vändning då min insats visat sig värdefull – men inte erkänns som min idé. Kan det bli något optimalt slutresultat i ett sådant arbets-klimat? Var fanns arbetskamraterna? Ingen av dem kommenterade situationen med ett enda ord. Trodde ingenjörerna att jag som arkitekt saknar känslor? Eller hade jag uppträtt på något sätt som gjorde mig omöjlig att prata med? Den känslan har jag ofta haft! På något sätt sloknade belysningen i mitt huvud för de övriga projekt som jag medverkade i på Siab, med undantag för ett objekt.

Det kan knappast ha varit en unik situation bland höga herrar i byggbranschen att ta åt sig äran av underordnades arbetsinsatser, men för Tage var det ett närmast oförlåtligt beteende. När det gäller oförrätter är minnesbeskrivningarna mycket detaljerade. Tage tycktes rustad att möta vilken arbetsbelastning som helst i fråga om uppgiftens storlek eller tidsutrymme, men orättvis behandling och kränkningar av personer i ledande ställning satte sig djupt i sinnet. Men medan Tage plågas av just detta minne fanns det andra situationer då kritik snarare väckte en munterhet och sporrade, som vi kunde märka i pressens bemötande av systemns omdebatterade villa hemma i Jäder. Som tur är uppvägs minnet av arbetslivets

orättvisor av Tages mycket positiva helhetssyn på sitt långa arkitektliv. Snart nog kom Tage att forma sin roll som en av grundarna av en ny sorts arkitektkontor, en modern arbetsplats med en mindre hierarkisk struktur där risken att utsättas för chefers godtycke ersattes av en obestridlig ansvarsposition som arkitekt. Projektet på Siab som Tage ändå lyckades uppbåda lite entusiasm övervar ett uppdrag för Svenska Metallverken i Södra Hammarbyhamnen, genomfört 1958.

Mysteriet vid Skanstullsbron

Idén för den kombinerade lager- och kontorsbyggnaden intill gamla Skanstullsbron var enkel och rationell: tre lagervåningar i kajplanet, med murat tegel och breda band av glasblock för ljusintag, och ovanpå dessa tre tegelvåningar en hög kontorsdel med fönsterband varvade med bröstningsband av rostfri plåt med ettpräglat mönster. Detta fasadsystem hade Tage utvecklat med stålplåt framtagen av byggherrarna själva, Bröderna Edstrand, ett familjeföretag i stålbranschen som tillverkade fasadplåtarna på Nyby bruk i Eskilstuna.

Det speciella och ovanliga med dessa bröstningar var att de vertikala skarvarna mellan stålskivorna var placerade under fönstrens mitt. Detta innebar estetiskt att man upplevde en rytmisering av fasaden i kontrast till de horisontella banden. Jag hade aldrig sett det tidigare, men det var värt att pröva, tyckte jag, med gott resultat. Jag försökte också göra en snyggare lösning för fläktrummen som var enormt skrymmande på taket, tyvärr inte ovanligt då Siab inte ansåg det vara värt att rita på – det var bara teknik som skulle in, inte en arkitektuppgift. Men fläktrummen av typiskt »Siabsnitt« utgjorde ett så besvärande tillägg att jag knappt ville erkänna mig som arkitekt till byggnaden.

Det var en typisk situation för en arkitekt på ett ingenjör- och byggföretag att de ibland ganska pragmatiska byggnaderna inte presenterades offentligt med arkitektnamn. Tage menar att det knappast var känt utanför Siabs kontor att han var arkitekt. Som en följd av det saknade arkitektnamnet på byggnaden kom en för Tage mycket hedersam sammanblandning att inträffa.

Långt senare råkade jag höra att det talades om Bröderna Edstrands hus kring ett drinkbord på Stockholms Byggnadsförening: »det sägs att det är Lewerentz som ritat det«. Konstigt, tänkte jag, och varför pratas det om denna gamla byggnad nu? Eftersom jag hade lite svårt att stå för den

Till vänster: Tages sista projekt på Siab är en industrifastighet byggd 1958 för stålföretaget Bröderna Edstrand.

Till höger: De mönsterpräglade stålplattorna på fasaden utformades av Tage som ett rytmiskt system mot fönsterbanden.

Mitten: De fyra översta våningarna var kontor och de nedersta lager.

Nederst: Byggnaden strax innan rivning 2012.

slutliga utformningen hade jag inte sett huset på många år men nästa dag åkte jag ut för att undersöka om det fanns någon vinkel där man kunde fotografera huset utan att fläktpåbyggnaden syntes. Jag fick en chock av att se att husets rivning var långt gången. Det var såklart detta som föranlett samtalet på Byggnadsföreningen! Nu i efterhand hade jag velat se huset igen, med eller utan fläktrum. Men detta att bli sammanblandad med Lewerentz, det är ett minne som jag gärna vill behålla.

Samtalet som Tage råkade höra kan ha haft sitt upphov i en artikel publicerad av *Svenska Dagbladet* i september 2010 där man i samband med rivningen publicerade en text där Sigurd Lewerentz angavs vara arkitekten bakom byggnaden.⁹ Detta dementerades lite senare efter att en handfull läsare hade hört av sig, bland dem Tage själv som kunde ge sig tillkänna som husets arkitekt.¹⁰ Bröderna Edstrand hus blev i alla fall ett tillfredsställande avslut på Tages anställning hos Siab.

Summan av egenheterna blir A4

Arkitektkontoret A4 smygstartade sin verksamhet under eget namn 1956, vid sidan av de fyra arkitekternas anställningar. Med Ragnar Uppman som förenande kraft bildade Tage Hertzell, Lennart Lundström och John Sjöström firma. De kände varandra från studietiden på Teknis, och uppfyllde Ragnars idé om hur ett en bra arkitektgrupp skulle fogas samman; man ska vara »fler än tre och gärna olika«. Ragnar och Lennart hade gjort examensarbete tillsammans och efter examen delat en liten studio på Kungsholmen. Tage gick ut 1953, Ragnar och Lennart tog examen 1954, och John 1955. I sin »yrkesmemoar« från 2006, betitlad *I arkitektens öga*, delar Ragnar med sig av framgångsreceptet.¹¹ Det var fyra sinsemellan olika karaktärer, och Ragnar ger i sin yrkesmemoar en kort karakteristik av sina kompanjoner, starkt förkortat och med glimten i ögat. »För Tage är arkitektur ordning«, skriver Ragnar i sin bok om kollegan; »en mästare i att bringa ordning i det mest oöverskådliga kaos«.¹² Lennart är »skulptören« – en säker gestaltare som kan rensa bort det ovidkommande, och John som studerat arkitekturhistoria i Lund har en förmåga att hämta lösningar från alla tiders arkitektur. Ragnar själv ser arkitektur som det möjligas konst, som en parafras på Bismarcks idé om politik, »och politik är som vi alla vet att vilja«. Tillsammans bidrog kompanjonerna, var och en med sina egenheter, till den gemensamma viljan att vara med och forma det nya samhället.

Arbetet med den nordiska tidskriften *A5 - Meningsblad för unge arkitekter*, utgiven i Danmark, bidrog till att forma kontorssammansättningen.

Tage var i egenskap av A-teknologernas ordförande representant för den nya generationen svenska arkitekter. I denna roll erbjöds han att vara gästredaktör för ett par utgåvor av A5. Tage bjöd in Ragnar till den svenska gästredaktionen, och John Sjöström som var Ragnars kollega på KF:s arkitektkontor anslöt också. I deras första samarbete, nummer 2/1955, tog de sig an att kritiskt granska arvet efter Stockholmsutställningen 1930.¹³ Utgivningen sammanföll med arkitektur- och designutställningen H55 i Helsingborg, vilket aktualiserade utställningen som format för presentation av samtida arkitektur. Tages och redaktionens slutsats var att den arkitektgeneration som stod bakom manifestet *acceptera*, och som hade medverkat till att fästa funktionalismen i folkhemmets blickfång, inte nödvändigtvis var de som skulle bidra till nästa steg i utvecklingen.

Ett världskrig och 25 år hade passerat sedan de vita modellbyggnaderna intog Djurgården. Från funktionalismens vagga gällde det nu att ta stora kliv för att hålla jämn takt med industrialiseringens uppväxling i efterkrigstidens Sverige. Industrialiseringen drevs inte minst av en expansiv byggbransch. Ritkontorens arkitekter och ingenjörer medverkade till att lyfta bostadsbeståndet från hygienmässigt undermåliga omständigheter till en hög standard i snabb produktion. Tages och Ragnars diskussioner i samband med redaktionsarbetet blev inledningen på ett samarbete som kom att sträcka sig över hela deras yrkesliv.

Tage och hans jämnåriga körde förbi *acceptera*-generationen i omkörningsfilen, stärkta av sin förmåga att tolka arkitekturuppgiften som något mer föränderligt och i fas med tiden. De var införstådda med att den snabba utvecklingstakten också skulle omfatta de miljöer och byggnader som de själva ritat. För de unga arkitekterna på A4 var det snarare en fråga om *när* och inte *om* deras arkitektur skulle komma att behöva byggas om eller förändras, kanske till och med rivas och ersättas av mer anpassade strukturer. Under funktionalismen skapades högspecialiserade byggnader, anpassade till en viss produktion eller funktion. Ett tydligt exempel var att de fabriker som byggts efter funktionalismens ideal visade sig vara svåra att anpassa till nya produktionslinjer ökade tillverkningsvolymerna, och installation av ny teknik.

För att möta efterkrigstidens snabba samhällsutveckling kunde arkitekter antingen rita enkla pragmatiska byggnader med billiga produktionsmetoder – den sortens byggnader som kunde rivas och ersättas med nya – eller så kunde man satsa på flexibla miljöer, som successivt kunde anpassas till nya krav. Man kan uttrycka det som att den eleganta funktionalismens kostym saknade »stretch». För A4 var det uppenbart

Prisbelönta hus i Sveriges största arkitektpristävling

1:a pris

Länge Jän

Prisbelönt
Bostadshus 1980
Ålsten 148 typ, 1980
Ålsten 1980, 1980
Ålsten 1980, 1980
Ålsten 1980, 1980

EGNA HEM

AN BYGGERI FÖR AN BYGGERI

A photograph of a traditional Japanese building, likely a residence or a small temple, featuring a tiled roof and a wooden veranda. The building is surrounded by trees and a paved courtyard. The image is in color and has a slightly aged appearance.

att en byggnad inte kan knytas till en och samma verksamhet för alltid. En verksamhet i förändring behöver en följsam arkitektur – en generell och »föränderbar« byggnad – lika självklart som att en person byter bostad när livsförhållandena ändras, om inte bostaden i sig kan förändras. Framtidens arkitektur behöver kunna förändras för att vara relevant i en föränderlig värld. Eftersom förändring kommer att gälla överallt behövs system som gör förändringsprocessen effektiv. Om systemen är tillräckligt genomtänkta och logiska är det möjligt att spara både tid och energi.

Höghöjdsträning

A4 smygstartade sin verksamhet 1956 i en ateljé högst upp i en nybyggd skyskrapa i Hässelby gård. I ateljén samlades kompanjonerna för att genomföra mindre uppdrag och tävlingar, samtidigt som de var upptagna på varsitt håll. Tage arbetade på Siab med Arlandaprojektet, Lennart var på Vattenbyggnadsbyrån, Ragnar hade ännu uppdrag för KF:s arkitektkontor, KFAI, och John skrev på en licentiatavhandling om bostadens mått. Denna avhandling var finansierad av Byggforskningsrådet och kom att ligga till grund för normsammanställningen God Bostad som gavs ut i flera upplagor under 1950- till 1970-talet av Kungl. Byggnadsstyrelsen. Tillsammans representerade de fyra arkitekternas verksamhet vid tiden för etableringen av A4 de stora samhällssatsningarna; utbyggnaden av infrastruktur för allt från flygtrafik till vattenförsörjning, bostadsforskning och offentliga anläggningar och industribyggnader av allt större dimensioner. Tages projekt på Siab kan läsas som en lista över allt som gör Sverige rikt – stålindustrin, skogsindustrin, kompetensförsörjningen till ett alltmer omfattande samhällsprojekt.

Myresjöhus arrangerade en arkitekttävling för ett nytt typhus 1958, och detta blev A4:s första gemensamma projekt som kontor. A4:s vinnande tävlingsförslag var en långsträckt och avskalad modernisering av ett parhus. När förslaget skulle namnges föll Ragnars blick på en whiskyflaska på kontoret, och eftersom huset var långt lämnades det in under namnet Long John. I kommunikationen av vinsten fanns medskicket från Myresjöhus att de önskade att huset döptes om till förslagsvis Långe Jan – det ursprungliga projektnamnet skulle säkerligen vara provocerande för de nykterhetsivrande smålänningarna. Namnbytet hjälpte dock inte nämnvärt. Myresjöhus egna säljare var inte förtjusta i den avskalade trälängan, och vad värre var – kunderna hade sällan tomter med passande längd för inplacering av hustypen. Tage kallar glatt denna projektdebut för ett fiasko, men det gick snabbt att lägga bakom sig vid denna händelserika tid.

A4 blev Tages intellektuella och sociala bas, där det ena gav det andra, och där man så småningom kom att kvalificera sig för allt större uppdrag. Tage betonar Ragnar Uppmans stora betydelse för initiativet att grunda arkitektgruppen A4 och hur Ragnar med sin skärpa och framåtanda odlade kontorets kontakter inom uppdragsområdet.

Uppman var sedan 1955 ansvarig arkitekt för KFAI:s radhusprojekt för bostadsrättsföreningen Omega i Vällingby, som när det stod färdigt rönt stor uppskattning i kåren, inte minst internationellt. En dag stod Alison och Peter Smithson på A4:s kontor i Hässelby – en minnesbild som Ragnar bjuder på i sin självbiografi är Alisons röda kragstövlar mot det blå linoleumgolvet.¹⁴ De hade lärt känna varandra under Ragnars vistelse på arkitekturskolan AA i London, dit han sökt sig för att studera skolarkitektur, bland annat Smithdon High School i Hunstanton, ritad 1954 av Smithsons.

Anledningen till makarna Smithsons besök var Uppmans unika planering av Omegas fem radhuslängor som med sina souterränglösningar anpassats till den kulle de grupperats kring. Alison och Peter Smithson formgav *The House of the Future* för the Daily Mail Ideal Home Exhibition som hölls under mars 1956, och var intresserade av vad som hände inom den svenska innovativa bostadsarkitekturen. Med Omegaområdets oprentiösa karaktär och en »social orientering« av radhusen skapades en gemenskap, väl i samklang med den svenska natursynen. Det var ett progressivt projekt, väl genomritat. Ragnar själv med familj flyttade in 1958 och fick nära till Hässelbykontoret. Uppmans och paret Smithsons intresse för framtidsinriktad arkitektur var ömsesidigt.

Makarna Smithson förknippas med begreppet »new brutalism« som först myntades av Hans Asplund i en recension av Villa Göth, byggd 1950 i Uppsala av Bengt Edman och Lennart Holm. Asplund karakteriserade villans arkitektur som »nybrutalism«. Paret Smithson och andra brittiska arkitekter på besök i Sverige har högst sannolikt medverkat till spridningen av termen. Efter att begreppet fått fäste bland brittiska arkitekter skrev Hans Asplund ett brev till redaktionen för *Architectural Review* 1956, som publicerades och senare återgavs av Reyner Banham i boken *The New Brutalism: Ethic or Aesthetic?* I denna bok hävdar Banham att det tydligaste exemplet på new brutalism är Smithsons skolbyggnad i Hunstanton. Tjugo år senare skulle Tage komma att förklara att hans största arkitekturprojekt inte är ett exempel på brutalism – det är strukturalism. Brutalismen, med sin etymologiska grund i franskans *brut* – rå – används allt oftare för att

kategorisera byggnader som snarare är strukturalistiska, och det används av både kritiker och beundrare.

Det unga kontoret A4 befann sig mitt i den intensiva samhällsutvecklingen mot slutet av 1950-talet. Industribyggandet går på högvarv och bostadsbyggandet genomgår en både typologiskt experimentell fas parallellt med en gradvis tilltagande rationalisering i sammanhängande bostadsområden. Allt kunde effektiviseras, vilket medförde ett nytt handlingsutrymme och strukturförändringar för alla former av arkitektur.

På väg in i de stora programmens tid

För varje uppdrag som A4 tog sig an utarbetade de en systematisk arbetsmetod. Från kontorets start 1958 följde deras uppdrag den snabba utvecklingen av nya handelsmönster och behov inom statlig förvaltning och högre utbildning – det senare både genom att bygga universitet och medverka med sin kunskap i arkitekturutbildningen. De hade delat lokaler sedan 1956 men det var i samband med större uppdrag som medlemmarna lämnade sina anställningar och verksamheten kom i gång på heltid.

Detaljhandeln skalade upp och inspirerades av nya amerikanska försäljningsmönster: kedjor istället för enskilda handlare, självbetjäning i snabbköp istället för manuell betjäning över disk, varuhus och stormarknader i små och mellanstora städer. Ragnar Uppman hade varit en av de unga arkitekterna på Kooperativa Förbundets Arkitekt- och Ingenjörbyrå (KFAI), där han börjat arbeta redan under studietiden. Landets första kollektivt organiserade arkitektkontor startades 1925 under Eskil Sundahls ledning. År 1935 var KFAI med sina 70 anställda arkitekter Sveriges största arkitektkontor, och härifrån spreds funktionalismens formluttryck till alla landsändar.¹⁵ På många orter i Sverige var kooperationens livsmedelsbutiker ofta den enda funkisbyggnaden.

Inför Eskil Sundahls pension bestämde sig Uppman för att lämna KFAI och ägna sig helt åt A4. Att de unga arkitekterna valde att lämna kontoret såg Sundahl som början till slutet för KF:s arkitekturverksamhet, vilket Ragnar fick höra innan han gav sig av. Uppman hade gjort gott intryck på KFAI och kontoret hade också inspirerat Uppman: när det startade tillämpade man »arbetsgemenskapens princip« – som det beskrevs 1935 – efter förebild i den brittiska kooperationens arkitektkontor som bildats redan 1896. Uppman tog med sig ett intressant uppdrag till A4: konsumentkooperationens varuhuskedja Kvickly, som skulle etablera sig i Sundbyberg med ett program för både varuhus, parkering och bostäder i samma byggnad.

Arkitekten Mats Erik Molander hjälpte oss att starta A4. Han var då chef för Kooperativa Förbundets arkitektkontor och när Ragnar slutade fick han med sig några uppdrag för bland annat KF-varuhuset i Sundbyberg. Det gav en god skjuts åt vårt lilla nystartade kontor! Molander var känd som MEM – kåsören vars karikatyrer och »gubbar« sågs överallt, roliga och tänkvärda. Jag minns bara en just nu: »Bevingade ord: ord som har flugit i väg när man bäst behöver dom.«

Parallell undervisning

Med undantag för de första åren var inte bostadsritandet någon dominerande del i A4:s arkitekturproduktion, trots att deras etableringsperiod sammanföll med det högt systematiserade miljonprogrammets planeringsskede. I Stockholm var det istället kontor som Höjer & Ljungqvist, Lars Bryde Arkitektkontor och FFNS som ritade stadsplaner och byggnader för miljonprograms bostäderna 1965.¹⁶ En förfrågan att delta i arbetet med Stockholms universitet i Frescati kom till A4 1962, ett år som i övrigt inte hade fört med sig så många nya uppdrag. Byggnadsstyrelsens tekniska direktör Lennart Uhlin ville engagera en trio arkitekter för universitetsområdet, eftersom omfattningen skulle bli för stor för David Helldén som nu stod ensam med uppgiften efter sin tävlingsvinst. På uppdrag av staten arbeteade A4 med Umeå universitet 1964, som invigdes 1965 som landets femte universitet med uppgift att bemöta behovet av akademiskt utbildade i norra Sverige.

I den nya tidsandan, som präglades av strävan att möta en föränderlig omvärld, sökte Ragnar en professur på Arkitekturskolan med provföreläsningen »Bostadens åldrande – ett projekteringsproblem«. Föreläsningen var en kritisk granskning av oflexibla och oföränderliga bostadskonstruktioner, och vad den begränsade anpassningsförmågan medför i en tid då ständigt nya standardhöjningar sker och där de boendes behov inte kan bemötas över tid. Uppman anställdes som tillförordnad professor på kursen Arkitektur II vid Arkitekturskolan KTH 1963, och blev senare professor i Arkitektur I 1964–1969.

Intagningen till arkitekturutbildningen fördubblades i mitten av 1960-talet och ett generationsskifte skedde bland lärarna. Peter Celsing ersatte Nils Ahrbom, som undervisat sedan 1942. Ragnar Uppman och Gunnar Henriksson var professorer i de två lägre årskurserna. I årskurs tre skulle studenterna komma till Celsing och Ragnar såg det som sin uppgift att på bästa sätt förbereda studenterna för de högre årskurserna. Uppman utarbetade en pedagogisk metod som gick ut på att få studenterna att tänka på sin uppgift som en serie överväganden, där möjligheter spelar

mot begränsningar. Taktiken liknar schackdrag där man diskuterar lösningarnas fördelar och nackdelar och väljer sitt utfall noga efter konsekvenserna. Med denna metod fick skissandet en riktning. Tage var också engagerad på Arkitekturskolan som speciallärare i industriell anläggningsteknik mellan 1962 och 1970. Genom sitt breda engagemang i både utbildningen och praktiken växte de fyra kollegornas nätverk på kort tid.

Nytt bruk av gamla orter

Det unga arkitektkontoret A4 fick en flygande start med uppdragen som förmedlades från KFAI. Från sin tid på KFAI tog Ragnar Uppman med sig erfarenheten att arkitekter måste kunna hantera stora och snabba förändringar i omvärlden. Från 1963 var A4 en viktig konsult till dåvarande Kungliga Byggnadsstyrelsen. Det statliga verket och dess utvecklingsavdelning blev arkitektkontorets största kontinuerliga uppdragsgivare. En tidig idé till arbetsmetod inom A4 var att två kompanjoner skulle arbeta samtidigt med ett projekt, en som ansvarig och en som biträdande, men redan efter de första två åren föll idén platt – alla fyra var upptagna på var sitt håll, och tiden räckte knappt till ändå. Under de första tio åren växte kontoret från de fyra grundarna till ett fyrtiotal medarbetare. Grundarna tog i projekten rollen som ansvarig arkitekt och de anställda var handläggare med bred befogenhet. De fyra såg till att äta lunch tillsammans för att hålla varandra underrättade och diskutera aktualiteter. I viktiga skeden samlades delägarna till brainstorming, vid projektstarter, vägval och beslut.

Under de första åren på A4 hade kontoret med flera uppdrag för den växande industrisektorn. Till de stora fabriksprojekten bidrog John Sjöström som så snart han tagit sin licentiatexamen fick i uppdrag att rita Karlshamns margarinfabrik för AKO Karlshamns Oljefabriker. Lennart Lundström ritade Visbys nya tingshus 1960–1962, en 7 000 kvadratmeter gotländsk lada av havdhemstegel som vann både gotlänningarnas och arkitektkårens uppskattning. Lundströms tolkning av det moderna tingshuset hade en stadig fot i lokal byggnadskultur och den andra foten i en för A4 mer igenkännlig systematik, i form av terränganpassning och en klar och värdig planlösning. Utöver de stora ritprojekten sysslade A4 med utvecklingsarbeten av olika slag, system för fritidshus, projekteringsanvisningar, utveckling av standarder för husbyggnad med mera.

Från 1958 till 1962 arbetade Tage med en ny pappers- och sulfatfabrik i Skärblacka utanför Norrköping, även detta ett uppdrag förmedlat till

Uppman från KFAI:s nya avdelning för industriarkitektur som i nära samarbete med A4 fick en mängd stora uppdrag på kort tid. Fiskeby Fabriks AB hade en lång historia som ett av Europas äldsta pappersbruk, med ett privilegiebrev signerat drottning Kristina för produktionsstart 1637. De nya produktionslokalerna i Skärblacka blev det första uppdraget som Tage ansvarade för på A4. Uppgiften bestod till stor del i att lösa logistiken för en högspecialiserad processindustri, men uppdraget präglades också av Fiskeby AB:s konstituerade beställare och chef Axel Hemmars ambitioner att införliva konstnärliga gestaltningar.

Flera konstnärer engagerades och Oscar Reutersvärd fick i uppdrag att arbeta med stålstatet som Tage ritade runt fabriksområdet. Tage minns att hans mjuka böj av statet mellan fabriksgrindarna och sjön inte alls gillades av Reutersvärd som önskade en rak sträckning. Det speciella med uppdraget var att Tage måste förhålla sig till beställarens önskan att samordna maskinprojektering och byggnadsprojektering för att inte behöva vänta in byggnadens färdigställande innan produktionslinjens maskiner kunde beställas. Skärblacka fabriksanläggning växte från starten 1959 fram i en systematisk projektering som gjorde det möjligt att starta produktionen i samma stund som byggnaden stod klar 1963.

Prefabsystem i tiden

Kooperativa Förbundet byggde 1938 en stor träskivefabrik i uppländska Karlholm, där skivor av varumärket Karlit tillverkades. Tage anlätades 1963 för produktutveckling för Karlholms bruk, vilket resulterade i prefabsystemet Karlit Fritid, och Tage ritade även skivfabrikens personalbyggnad 1963–1964. Under åren 1965–1966 utvecklade Tage byggsystem av lätta skivelement för fritidshus, vilket säkrade produktionen för Karlit under många år. Karlit Fritid fick pris på 1965 års Elmia-utställning, premierat för sitt bygglådesystem med fabriksfärdiga standardelement. Efterfrågan på fritidshus väntades fördubblas under en femårsperiod. Karlit Fritid vände sig till en marknad av fritidshusbyggare som välkomnade möjligheten att själva utforma sitt hus efter behov och läge, och inte minst hantera bygget med element som i måtten 60 gånger 200 cm endast vägde 35 kilo. Tvärsektionens grundmått var 360 cm och med den modulen kunde man enkelt kombinera elementen till raka huslängor, hus i vinkel eller med förskjutning i sidled – allt tydligt presenterat i katalogen.

Kooperativa Förbundet drog sig ur Karlholms AB 1980, men man lyckades ställa om produktionen till moderna MDF-skivor med IKEA som ägare. Efter en tid förmådde man inte konkurrera med priserna i

låglöneländer, och IKEA flyttade sin skivtillverkning till Polen 2004. År 2012 lades träskivefabriken ned efter konkursbegäran av Karlit AB. Fabriksbyggnaderna revs 2015, en svår förlust för bruksorten Karlholm i Uppland, och dessvärre ett allt vanligare öde för den svenska basindustriens anläggningar på mindre orter. Med EU-bidrag och ett stort lokalt engagemang vågade sig Karlholm på att återuppfinna orten som turistort, och man föreställde sig hur fritidshus en dag ska fylla det gamla fabriksområdet.

Systematik och samarbete

Alltsedan A4 startade sin verksamhet hade de hållit jämna steg med sina kollegor och vänner på kontoret ELLT, en kvartett karismatiska KTH-kursare med arkitektexamen avlagd 1956. De hade också träffats genom redaktionsarbetet med tidskriften A5, för att gemensamt utveckla sina tankar i tidskriftsnumret om Stockholmsutställningens efterspel. Alf Engström, Gunnar Landberg, Bengt Larsson och Alvar Törneman lämnade under sommaren mellan årskurs 2 och 3 på Arkitekturskolan in sitt förslag till 1954 års arkitekttävling för Gävle Krematorium. Deras förslag »Skogsljus« utsågs som vinnare, och krematoriet blev startskottet för ELLT, namngivet efter grundarna, som två år efter tävlingsvinsten tog arkitektexamen. Kontoret fortsatte att tävla sig till uppdrag. I en inbjuden arkitekttävling 1961 för en ny form av studentbostäder – en studentstad – i Kungshamra, Solna, stod ELLT mot tre andra tävlande kontor, bland dessa A4 arkitekter som de betraktade som sin hårdaste konkurrent. ELLT tog hem Kungshamra med sitt genomarbetade förslag med gårdsbildningar och gränder för låga bostadshus, och detta projekt banade väg för större uppdrag.

A4 och ELLT var lika till sammansättning och samtidssyn; deras arkitektur var nytänkande inte minst i fråga om metod och förprojektering, och det utvecklades ett alltmer frekvent utbyte mellan kontoren. Med Ragnars förmåga att se framåt och analysera arbetsmarknaden såg han att de båda kontoren hade ömsesidig nytta av en större kapacitet och flexibilitet genom att dela uppdrag och tjänster med varandra.

Det som var typiskt för Ragnars tankevärld var en framsynthet som innebar sökande efter konstellationer som skulle ge större möjligheter att vidareutveckla arbetet för en tidsenlig arkitektur. Kontakterna från Teknistiden intensifierades och Ragnar samlade oss fyra till A4-gruppen. Han

1960-talet är en tid av social såväl som professionell utveckling. Tage träffar sin blivande hustru Loulou Portefaix i kretsen kring Klas Ralf, presschef på Kungliga Operan. Dansens virvlar i Stockholm varvades med lantligt lugn på torpet i Flen.

Den äldste sonen Daniel, född 1963, med mamma Loulou och pappa Tage. Yngste sonen Jacob föds 1968. Bilderna nedan är tagna i samband med ett fotoreportage i familjen Hertzells etagelägenhet i Gamla Stan för ett italienskt inredningsmagasin. Nedan till vänster syns den öppna spisen med en front av gjuten aluminium, ritad av Tage.

ville ta vara på de för honom uppenbara möjligheterna att de personliga olikheterna skulle stimulera vår tankevärld till vidgade vyer inom vårt yrkesområde. På samma sätt som när Ragnar förde oss samman i A4-gruppen såg han fördelarna med att skapa nära förbindelse med andra kollegor och kontor. Med ELLT delade vi inställning och problemformulering, men vi kunde också komma in med olika angreppssätt. Samma princip som vägledde Ragnar i sammansättningen av oss på A4, gällde när han föreslog ett närmare samarbete mellan A4 och ELLT.

Ragnar å sin sida skildrar tidsandan i det tidiga 1960-talet i sin yrkesmemoar *I arkitektens öga* (2006), där han redogör för hur man bäst rustar sig som arkitekt för den nya tiden – genom samarbete:

Vi upplevde att arkitektyrket stod inför många förändringar. Projekten växte, projekteringstiderna pressades, industrialiseringen gick från ord till handling, brukarna krävde inflytande och andra konsulter var beredda att ta över våra uppgifter. Arkitekten satt inte längre säkert i sadeln. Vi ville rusta oss för att klara utmaningarna. Om vi samarbetade skulle vi få större gemensamma resurser.¹⁷

Ragnars analys visar sig vara alldeles korrekt – den nya tidens arkitekter behöver vara starka i produktionsskedet, och ligga i framkant när det gäller att utveckla projekteringsmetodik. Nils Ahrbom, Tages professor på Arkitekturskolan, beskriver dessa förändringar av byggandet som sker under 1960-talet i sin bok *Arkitektur och samhälle*¹⁸:

Aldrig tidigare har själva byggandet, det som kallas produktionsskedet, tillmätts en sådan betydelse som under sextiotalet. Det har i många fall blivit målet för projektering istället för slutresultatet.¹⁹

Ett utvecklingsuppdrag som placerade A4 och ELLT i epicentrum av den systematisering i produktionsskedet som Ahrbom beskriver är den så kallade Bygglådan. ELLT-gruppen hade 1964 fått i uppdrag av Byggnadsstyrelsen att systematisera projekteringen av framför allt statliga byggnader genom en skapa en »bygglåda för kontorsbyggnader«, som ELLT och A4 sedan skulle konkretisera till hus. Bygglådan innebar en tillämpning av strukturalismens idéer, och användes som arbetsmetod för alla uppdrag för Byggnadsstyrelsen. Ragnar använde metoden i sina flygplatsuppdrag, Sturup och Landvetter.

Som en dans

I Tages umgängeskrets runt 1950-talets sista år fanns Klas Ralf som var presschef på Operan. Besöken på Kungliga Teatern blev många, och Klas introducerade inte bara Tage för kulturupplevelser – han medverkade till ett för Tage livsomvälvande möte.

Klas kände ju alla på Operan, »hela baletten« som man säger, och det gav de bästa förutsättningarna för trevliga bekantskaper. Jag kunde inte ana vad det skulle bli för konsekvenser av detta. »Om du vill träffa någon från Operan som du tycker är trevlig så säg ifrån så kan vi göra någonting tillsammans,« föreslog Klas. En sen kväll efter en balettpremiär blev jag medbjuden av Klas, och hamnade bredvid Loulou Portefaix, då en mycket uppskattad second dansös. Det blev flera träffar tillsammans med Klas och dansöserna från Operabaletten, tills jag så småningom klarade av att själv ordna ett restaurangbesök med Loulou.

När Tage och Loulou träffas medverkar hon i operan *Aniara*, efter Harry Martinsons rymdepos, som hör till de mest nyskapande föreställningar som uruppförts på Kungliga Operan. Det avantgardistiska formspråket skapades av koreografen Birgit Åkesson som tillsammans med kompositören Karl-Birger Blomdahl, librettisten Erik Lindegren och Sven X:et Erixson som scenograf. I *Aniara* delade hon rollen som piloten Isagel med Mariane Orlando. Ett år efter premiärföreställningen på Operan i Stockholm 31 maj 1959, sänds *Aniara* i SVT, där man ser Loulou i rollen som Isagel. Loulou avancerade till premiärdansös, bland annat i rollen som Svandrottningen i Mary Skeapings uppsättning av Tjajkovskijs *Svansjön* från 1960.

Tage och Loulou gifte sig 1960 och flyttade ihop på Götgatan 30. Tio år senare flyttade familjen till Svartmangatan 21–23 i Gamla stan, som Tage med en ambitiös ombyggnad gjorde till en etagelägenhet. Resultatet var så anslående att ett italienskt inredningsmagasin gjorde ett fotoreportage om lägenheten, men tyvärr har publikationen inte gått att spåra. Hissen öppnade rakt in i lägenheten, varifrån man hade utsikt åt tre väderstreck med Tyska kyrkan direkt i väster.

Lägenheten var en vind som jag köpte och lät bygga om till en etagelägenhet i två våningar, med utsikt åt tre väderstreck. Ytterligare en trappa upp fanns en takaltan och det gick att få en entré från hissen direkt in i lägenheten. Lyckliga är säkert den eller de som nu bor där, mitt emot Tyska kyrkan.

Loulou Portefaix, premiärdansös vid Kungliga Operan, ovan till vänster i rollen som Isagel i opera-baletten Aniara som sändes som televisionsanpassad produktion 1960. Loulou dansar dubbelrollen som Odette/Odile i Svansjön 1960.

Bildtext

Loulou hade många roller vid Kungliga Baletten, i både den klassiska och moderna repertoaren. Ett par år in på 60-talet drabbades Loulou av en svår vristskada genom en halkolycka på scenen, som dessvärre innebar slutet på hennes karriär. Det enda goda i detta var att det fanns möjligheter till utökning av familjen. Två söner föddes, Daniel den 21 januari 1963 och Jacob den 21 mars 1968, år som Tages egen arkitekturpraktik kretsade kring projektering av kvarteret Garnisonen.

Tage charmar med sin positiva energi. Att komma från landet och smälta in i storstadens sociala kretsar och koder var möjligen under 1950-talet lättare än tidigare och kanske senare. Med en välsittande kostym från Ströms, en smoking och en öppenhet för världens intryck var Tage lika väl rustad som någon av alla de andra i hans närhet som flyttat till Stockholm. Alla i hans närhet kom någon annanstans ifrån; Ragnar föddes i Nässjö, Lennart var gotlänning, John kom från Lund. Stockholm växte i efterkrigstidens och högkonjunktorens stora urbaniseringsvåg och A4 var mitt i smeten. Tage kör Porsche genom stan och hämtar frun på Operan och åker till torpet i Sörmland. En annan lantlig fartfylld färd då bara Tage satt i bilen slutade med att han voltade med bilen som ställdes på högkant mot en stolpe. Han klarade sig mirakulöst men det kom en räkning från Televerket på 49 kronor för »riktning av stolpe«. Porschen såldes 1963 i samband med sonen Daniels födelse, och ersattes av en mer familjevänlig bil.

Gemensamma resurser

Samarbetet mellan A4 och ELLT stärktes alltmer under 1960-talet. Dessa relativt små kontor satte tonen för hur man förenar ett strukturerat arbetssätt med nytänkande gestaltning. Visst fanns det skillnader i de båda kontorskulturerna, där A4 arbetade analytiskt och systematiskt, medan ELLT såg sig som en mer konstnärligt grundad praktik.

Arkitekterna vid denna tid tog sig an en genomgripande omställning från gamla auktoriteter, samtidigt som den snabba samhällsutvecklingen drev på en retorik präglad av osentimental rationalitet.

Att man befann sig i en brytningstid råder det inget tvivel om. Ragnar Uppman skriver i sin yrkesmemoar *I Arkitektens öga*:

»Projekten växte, projekteringstiderna pressades, industrialiseringen gick från ord till handling, brukarna krävde inflytande och andra konsulter var beredda att ta över våra uppgifter. Arkitekten satt inte längre säkert i sadeln. Vi ville rusta oss för att klara utmaningarna.«²⁰

För att möta framtiden med gemensamma resurser bildade A4 arkitektkontor och ELLT 1966 ett nytt bolag under namnet project-coordinator ab (skrivet med endast gemener) men behöll sina respektive aktiebolagsformer vid samgåendet. Det önskade namnet »coordinator« var enligt Patent- och registreringsverket upptaget av en korsettfabrik – vid en ansökan ett tiotal år senare blev namnet ledigt.

Motiven för samgåendet var främst den starka gemenskapen och en gemensam grundinställning till arkitekturarbetet. På samma sätt som arkitekturen behöver svara mot förändringar i tiden, behövde också arkitektkontoren ha kapacitet till omställning. Inte minst hade Byggnadsstyrelsens stora uppdrag stärkt erfarenhetsutbytet mellan kontoren, såväl forsknings- och utredningsprojekt som samhällsbyggnadsprojekt. De båda kontoren hade var för sig uppmärksammat att uppdragen blivit alltmer omfattande, och att det krävdes en »elasticitet« som endast kunde uppnås tillsammans, för att öka kapaciteten och expertisen som krävdes i de stora projekten. Samgåendet gjorde det också möjligt att effektivisera arbetet och dela erfarenheter och rutiner kring tids- och resursplanering, beskrivningar och kalkyler, samt teknisk och ekonomisk kontroll. Arkitekterna kunde med gemensam ekonomisk och administrativ organisation koncentrera sig på projekteringsarbetet. Med kapaciteten att hantera större uppdrag skaffade sig kontoren snabbt värdefulla erfarenheter. Samarbetet gav ett bredare underlag för en systematisk kunskapsåterföring, som i sin tur utgjorde underlag för ett utvecklingsarbete med fokus på arkitektonisk kvalitet.

Det gemensamma bolagets vd blev Gunnar Landberg, tidigare grundare och vd för ELLT. Det löpande administrationsarbetet leddes av den administrativa chefen kamrer Ragnar Hellborg i samråd med respektive vd i A4 och ELLT. Större beslut fattades av project-coordinators styrelse som bestod av samtliga delägare i de båda kontoren - för A4 vd Tage Hertzell, Lennart Lundström, John Sjöström och Ragnar Uppman, för ELLT vd Gunnar Landberg, Alf Engström och Bengt Larsson.²¹ Alvar Törneman i ELLT fick inte uppleva denna dynamiska utveckling. Törneman avled endast 37 år gammal, den 1 juli 1967 efter en båtolycka. Det var en svår förlust för företaget, Alvar var en av gruppens mest erfarna och begåvade arkitekter.

En samarbetsnämnd inrättades som diskussionsforum för alla anställda. Synpunkter i detta forum kunde resultera i rekommendationer om förändringar som skickades med som remissförslag till chefsgrupperna. Den tekniska avdelningen leddes av Allan Westerman, som senare kom att arbeta mycket med utställningar för Arkitekturmuseet under Bengt

O.H. Johanssons ledning. År 1969 hade A4 ko 42 anställda, fördelade på 23 arkitekter, 3 inredningsarkitekter, 1 konstnär, 7 ingenjörer och 8 ritare. ELLT hade samma år 28 anställda, varav 15 arkitekter, 5 inredningsarkitekter, 4 ingenjörer och 4 ritare. Med project-coordinators 16 anställda var bemanningen år 1969 totalt 86 personer.

Det nya bolaget ägdes med femtio procent av respektive arkitektkontor som genom det nya bolaget köpte och byggde om en fastighet från 1600-talet. Den första arkitekt som anställdes i det gemensamma bolaget var Allan Westerman 1969. Han kom att utforma bland annat utställningen Arkitektur-Struktur som beställdes av Byggnadsstyrelsen då det mångåriga arbetet med verkets strukturfilosofi skulle presenteras för allmänheten. De första projekten som placerades hos project-coordinator var de stora utrednings- och utvecklingsuppdragen, oftast med Byggnadsstyrelsen som beställare.

Packhuseffekten

När Tage fick höra att fastigheten Bacchus 3 – ett gammalt packhus på Brunnsgränd 3 i Gamla stan – var till salu fick A4 och ELLT chansen att förverkliga sina idéer om en ny sorts gemensam arbetsmiljö. project-coordinator förvärvade fastigheten den 1 april 1966. Redan vid midsommar samma år skedde den första inflyttningen, medan ombyggnaden ännu pågick. Den första november 1966 var alla på plats. Packhuset i sju plan från 1600-talet, hade i det inre bevarade kraftiga bjälklag och väl bevarad synlig träkonstruktion. Tage ledde ombyggnadskommittén tillsammans med Gunnar Landberg, med Alf Öreberg som byggleddare. I detta egen-regi-projekt utgjorde arkitekt Jan-Ola Nilsson tillsammans med ingenjör Åke Wilén och inredningsarkitekt Lennart Ericson projekteringsgruppen. Den bärande idén var att skapa största möjliga flexibilitet och minsta möjliga ingrepp. Den snabba anpassningen av huset åstadkoms genom att göra så lite som möjligt.

Genom att behålla de öppna våningsplanen och exponera befintliga material bevarades husets gedigna karaktär. Den kraftfulla stommen och bjälklagen lämnades synliga efter ytbehandling. Det var endast på de två översta planen, där stommen angripits av husbock, som inklädning med gipsskivor var nödvändig, vilket också var fördelaktigt av brandskyddsskäl. Egentligen skulle all trästomme kläs in med gips för brandskyddet, men det var helt emot ursprungsidén. Till kontorets hjälp kom förste antikvarien på Stadsmuseet Hans Beskow som istället föreslog rökdetektorer på varje plan. Här öppnades de två ateljérummen, ett per kontor, med full takhöjd

över plan 7 som var ett litet entresolplan med bastu, vilrum och takterrass.

Under takbjälkarna placerades kabelstegar som gjorde el- och teleinstallationerna helt flexibla, med den gamla skorstensstocken som schakt för de vertikala installationerna. Televerket hade svårt att förstå att telefonjack skulle placeras på elstegarna, men de övertygades så småningom när de blev varse att den öppna kontorslösningens tid stod runt hörnet. De befintliga magasinsgolven var ett lappverk av hål och ekplankor. Efter idoga försök med reparation och slipning fick man ge upp och lägga in ett furugolv. Den gamla trätrappan byttes ut mot en ståltrappa med betongsteg och svartmålade metallräcken med trådnät. Denna trappa var en utmaning att installera genom husets allt annat än lodräta originalväggar. Hissen placerades direkt innanför fasaden mot Brunnsgränd och nådde till plan 5 med öppning åt två håll upp till plan 4. Chefernas plan 6 och entresolvåningen 7 nåddes endast med trappor.

En trappa ned från entrén fanns ett vackert källarvalv med ursprunglig kullersten som golv. Det var svårt att hindra grundvattnet från att tränga igenom grundmuren, men efter det svåra beslutet att byta till tegelgolv och ytbehandla väggen så gott det gick, blev detta en given festlokal för kontoret. En tisdag i månaden serverades ärtsoppa med punsch under valven, tillsammans med underhållning, diskussion eller presentation av vad som låg på ritborden. Under det halvår som ombyggnadsarbeten pågick innebar takarbetena störst bekymmer, en provning för plåtslagarna då det regnade och blåste oupphörligt med presenningar som slet sig och droppläckor på ritborden. Den svåraste beslutsprocessen rörde fasadfärgen, där många nyanser från smultronrött till ockragult lades fram som förslag – till slut vann »team gul« med argument för den »mest hållbara färgen«.

Under varma månader kunde en doft av mandel och nejlika göra sig påmind, ett minne av husets månghundraåriga användningen som magasin. Med lagom våningshöjd under den frilagda timmerstommen och med vita väggar och röda inredningsdetaljer var det en ny estetik som både kändes ombonad och nyskapande. Inköp av fastigheten uppgick till 700 000 kronor, och ombyggnad inklusive VVS-arbeten och hiss kostade 1 460 000 kr. Husbockssaneringen av Anticimex gick på 31 000 kronor och inventarierna på 250 000. Egen-regi-kostnaden för projektering, byggläsnad och kontroll uppgick till 205 000 och externa konsulter kostade 29 000 kronor. Summan för Brunnsgränd 3 landade på 2 675 000 kronor. Brunnsgränd 3 invigdes under festliga omständigheter, med ett präktigt kalas där man kunde få »en drink på varje trappsteg upp till chefsarkitekternas sjätte plan där det fanns mer«.

Till den utökade »jobbfamiljen« anslöt sig också Tages äldre bror Folke Hertzell. Brodern som tillträtt som gårdens ägare efter fadern Gottfrid, hade drabbats av en svår översvämning som förstörde 50 tunnland potatis. Det gick inte att rädda jordbruket efter den förlusten. Tage hjälpte Folke att klara krisen genom att ta in honom som intendent och bibliotekarie på arkitektkontoret. Det delade biblioteket sköttes av det gemensamma bolaget, och Folke kom att bli kvar som uppskattad medarbetare på kontoret ända till pensionen.

Folke var en rättskaffens man – istället för att sätta gården i konkurs och dra med sig andra i fallet, tog han förlusten själv. Jag tänkte på hans situation med tre söner i skolåldern, nu när han behövde söka jobb. Han var en bonde med mycket intellektuell läggning och god allmänbildning – långt bättre än min! Han hade genom sitt bokliga och politiska intresse blivit vald till ordförande i Sörmlandsavdelningen av Svenska Landsbygdens Studieförbund. Jag var säker på att Folke skulle kunna bli en stor tillgång för oss på A4 och kom överens med Ragnar Uppman som då var VD, att Folke kunde anställas som kontorets intendent och bibliotekarie. Folke fick mycket bra kontakt med alla kollegor på Brunnsgränd. Hans enda invändning var att de unga arkitekterna tycktes ha en ganska »orealistisk syn på saker« ... Vid ett tillfälle inträffade en för mig obegriplig konflikt, - antagligen ett svårt missförstånd. Ragnar sade upp Folke med omedelbar verkan. Jag var bestört! Ett par dagar senare blev jag varse att en av våra inredningsarkitekter hade organiserat en protestlista mot avskedandet. Det blev i det närmaste total uppslutning och Ragnar såg sig tvingad att återta uppsägningen. Folke blev kvar på Brunnsgränd 3 till dess att våra kontor genom Coordinator i början av 1990-talet gick samman med White arkitekter.

Flytten till de gemensamma lokalerna på Brunnsgränd markerade sammanslagningen av A4 och ELLT i form av det gemensamma bolaget project-coordinator ab – i dagligt tal Coordinator (nesligheten med korsettfabriken hängde kvar till 1980). Mellan 1966 och 1978 tillgodosåg project-coordinator de två kontorens behov av kontorsutrymmen, service, administration, fastighetsskötsel, samordning av kommunikationstjänster och utvecklingsarbete och skickliga medarbetare som kunde fördelas efter behov i olika projekt. För de administrativa tjänsterna debiterades A4 och ELLT en »sittplatsavgift« – avgift per månad och anställd. För inlån av arkitekter från varandras kontor och för mer tekniska tjänster som modellbygge fakturerades aktuellt kontor för tjänsterna. Dessutom hade man ett centralt bibliotek för både inspiration och information, med aktu-

Arkitektkontoren A4 och ELLT delade från 1966 kontorslokaler på Brunnsgård 3 i ett gammalt packhus, ombyggt i egen regi med Tage som ansvarig arkitekt. Bilderna publicerades i Arkitektur i ett stort reportage av Rebecca Tarschys 1968, där hon beskriver det moderna arkitektkontorets öppna miljö med lätta installationer i kombination med packhusets frilagda trästomme.

ella och kataloger från producenter, materialprover, gemensamt presentationsmaterial, diabilder och dokumentation, litteratur och tidskrifter. Bygg- och projekteringsrelaterad litteratur, som handböcker och byggfakta fanns på varje våningsplan, och varje medarbetare hade en »coordinatorpärm« som lathund för kontorsrutiner och kontaktuppgifter.

Det gemensamma utvecklingsarbetet är värt att nämna, då det fanns en stark drivkraft hos både A4 och ELLT att utveckla systematiska projekteringsmetoder. I den gemensamt författade avsiktsförklaringen för project-coordinator ab förtydligades utvecklingsarbetet som fyra inriktningar. Den byggnadstekniska erfarenhetsåterföringen innebar bland annat insamling av material från projekteringsgrupper, sammanställning, utvärdering och dokumentation samt utbyte av erfarenhet med andra företag och institutioner. Metodutvecklingen inkluderade rutiner för programmering och projektering, med stöd av kontinuerlig redovisning och dokumentation. Facklig utveckling omfattade vidareutbildning och kurser, och yrkesinriktad utveckling skedde genom tävlingsverksamhet, utställningar, omvärldsbevakning, utlandsverksamhet och öppnande av nya verksamhetsfält.

Det kollegiala vattenhålet

Det var inte bara intensivt arbete som förenade arkitekterna. Det sociala nätverksbyggandet och det pågående samtalet hade sin naturliga plats på restaurang Cattelin på Storkyrkobrinken i Gamla stan. Tage minns stämningen bland stammisarna.

På Cattelin tillbringade vi luncherna vid ett långbord till vänster om entrén som hade benämningen »arkitektbordet«. Det var väldigt kul att som yngsta arkitekt komma med där. Dagligen var detta bord besatt av arkitekter som hade sina kontor på lagom gångavstånd i kvarteren runtomkring och i de närmaste delarna av malmarna. På Cattelin var det den magnifika källarmästaren Harry Uhr som var den mest dominerande personligheten, där han gick runt med den stora matsedeln högt över huvudet och bestämde placeringen för »de andra gästerna«. Vid arkitekternas bord bestämde vi själva vilka vi ville dela det med. Eftersom jag kände mig välkommen återvände jag gärna hit, eftersom det var den säkraste platsen att lära känna många av de mera kända arkitekterna i Stockholm. Vi hade väldigt roligt runt bordet. En historia från den tiden som jag minns: någon i sällskapet som upptäckt att den saknar lämpliga bestick till soppan – säger i förbifarten till servitrisen: »Sked, fröken!« Servitrisen replikerar på klingande skånska: »naj, de bara kurra lite i maugen.«

Tage minns stammisarna, till vilka han själv räknar sig, men det fanns också de arkitekter som i stort sett aldrig syntes vid detta bord.

Sten Lindegren och hans båda kollegor Stig Ancker och Bengt Gate som tillsammans utgjorde ett självbetitlat välkänt kontor, var de tre arkitekter som man med största säkerhet såg runt bordet på Cattelin. Mårten Larsson var mycket sympatisk, trion Ahlgren Ohlsson Silow var där förstås, men inte Ahrbom Zimdal – de var för fina! Ahrbom var ju professor! Stadsarkitekten sågs inte av vid detta bord, men det berodde förstås på en ovilja att utsätta sig för frågor om byggnadslov och liknande.

Det var en trivsamt skara som samlades runt lunchbordet, men för Tage var det särskilt en arkitekt – lika socialt kompetent som Tage själv – som gjorde intryck med sin generösa kunskapsdelning.

Jag hade stor glädje av den kontakt jag fick med Bengt Lindroos, som var mitt uppe i sitt arbete med Kaknästornet samtidigt som jag arbetade med Garnisonen. Av honom fick jag ovärderliga tips när det gällde tekniken för sågning av formbrädorna till betongtornen, tips som jag snabbt tog till mig. Vi blev genast goda vänner. Bengt kunde verkligen bjuda på sig själv! Hans kompanjon Hans Borgström, han höll sig alltid i bakgrunden. Vid arkitekternas bord fick man insupa andan i tiden. Nu finns inte arkitekternas Cattelin längre. Lokalerna har för längesedan, efter en stor ombyggnad, övertagits av Riksdagsbiblioteket.

Som en tallrik jordgubbar

Uppmärksamheten kring A4 och ELLT kulminerade samma år som Garnisonsbygget inleddes, då Rebecka Tarschys skrev ett 15 sidor långt bildreportage för tidskriften *Arkitektur* nr 10/1968. Tarschys research var grundlig, hon vistades i fyra dagar på fjärde våningen på Brunnsgränd 3, som »ända sen huset över huvud började fungera som kontor i slutet av 1967 har dess rykte spritts med respekt och entusiasm«. ²² När Tarschys tillbringade sin »prao-vecka« i packhuset var det, från A4, Tage och Lennart Lundström som var verksamma på kontoret på heltid, medan John Sjöström och Ragnar Uppman ägnade huvuddelen av sin tid åt sina respektive professurer på Kungl. Konsthögskolan och Tekniska högskolan. ELLT hade vid tiden för reportaget avslutat sin kontorshusutredning för Byggnadsstyrelsen (1966) och resultatet tillämpades nu i A4:s arbete med kvarteret Garnisonen. På ELLT:s ritbord låg stora universitetsprojekt i Karlstad och Växjö, samtidigt som Umeå universitet projekterades av A4.

Arkitektbordet på restaurang Cattelin: i den vänstra raden från vänster, i glasögon, Georg Varhelyi i samtal med Tage, Lennart Tham, Erik Lönnroth. Vid bordets kortända sitter Hjalmar Klemming (Klemming & Thelaus). I den högre raden är endast Sten Lindegren (AGL arkitekter, Ancker Gate Lindegren) identifierbar (framåtlutad i samtal med Lennart Tham).

Rebecka Tarschys beskrivning av interiörens återkommande signalfärg »som en tallrik jordgubbar« var en metafor som var både överraskande och god. Redan i entrén sattes tonen med röd hissdörr, och en röd tunna för in- och utgående ritningar i röda ritningstuber. Uppe i de öppna landskapen återkom det röda i kabelstegarna, dessa »uttrycker tidens lösen – *flexibilitet*.«²³ Det var en glad plats, men med ett sorgemoln – den nyligen bortgångne Alvar Törneman. De röda inredningsdetaljerna bar ett varmt minne av Alvar:

Det talas ofta om honom i huset. Den röda färgen på hissarna, på kabelstegarna, på bordsben, ritningstuber och namntavlor var han säker på. Och tydligen rätt mycket annat också som bidrar till att huset samtidigt känns effektivt och omtänksamt, fränt och varmt.²⁴

Det rådde vid denna tid en intensiv debatt om arbetsmiljön i storkontor, och Rebecka Tarschys tog sig för att undersöka om »den från Tyskland så vetenskapligt upplagda propagandan för kontorslandskap« fungerade i praktiken.²⁵ På Brunnsgränd 3 var det just de lagom stora öppna våningsplanen som lockade arkitekterna. Och här blev kontorslandskapet något annat än vad det blivit på Volvo eller Skandia, menade Tarschys; det gick inte att jämföra den levande miljön på Brunnsgränd med standardreceptets heltäckningsmattor, gröna växter som skärm, lysrör på jämna avstånd i taket och normmöblemang i bokfanér. I mötet mellan 1600-talshusets volym och arkitekternas tonträff blev det något helt nytt: »modernt trots bjälklag, valv och murar. Intrycket av nytt dominerar!«²⁶ Vid en jämförelse med andra arkitektkontor där vita väggar, stål och danska designstolar brukade dominera, hade Brunnsgränd 3 en avslappnad och pragmatisk kvalitet där »den egna smaken och yrkeskunskapen [är] redovisad i varje detalj, varje val. Inte en kvadratmeter outnyttjad från bastun och takterrassen högst upp till källarvalven för den kamratliga samvaron.«²⁷

Arbetshierarkin var upplöst – man arbetade i grupper under delat ansvar. En skillnad från dagens kontor var att det i arbetsordningen fanns en stor grupp vars uppgift var att åstadkomma snygga ritningar efter arkitekternas förlaga – en sorts renskrivningsuppgift som ofta innebar arbete under sena kvällar i samband med leveranspress och tävlingsinlämning. I packhuset hölls dessa arbetspass högt: »aldrig är det så trevligt som då« och gruppkänslan så total sade »flickorna«, det vill säga ritarna.²⁸ Det var bara att möblera om för nya projektgrupper och team vartefter, det är

landskapets fördel, men många medarbetare upplevde samma problem som alltid har uttryckts i denna miljö: svårigheten att kombinera skrivjobb med ständig rörelse, att ha privata samtal, steg och stim och att bli avbruten. Det senare uttrycktes av ingenjörer på förhyrda konsultplatser som tyckte det var ett »evigt rantande av arkitekterna« som kom för att fråga saker »istället för att samla ihop sig«. Trots detta: »fy för den dag man ska tillbaka till huvudkontoret«, det går inte att byta ut mysigheten och luncherna.²⁹ Här arbetade 75 arkitekter och kontorsmedarbetare, och 25 personer på förhyrda platser. Rebecka Tarschys själv kunde tänka sig att sitta här jämt, skriva på egna saker och vara en del av flitmoralen som rådde och endast avbröts av den »förunderligt grupsuggestiva lunchtömningen«.

Det var en ung besättning i huset – när frågan om tillgänglighet ställdes (vissa trappor kunde inte ersättas av hiss) – skojades det i svaret om att »på det här stället blir man inte gammal«.³⁰ Det man inte hittade på Brunnsgård var en anslagstavla för manifest skrivna med spritpenna eller politiska affischer, konstaterade Tarschys – på ritborden låg de verktyg man kunde förvänta sig och på varje plan höll en utmärkt kaffemaskin sina arkitekter på humör. Vid de återkommande kontorsstormötena fick alla föra fram sina synpunkter. Efter sin vecka »i den vänligt sensuella luften« på Brunnsgård 3 sammanfattade Tarschys miljön som »ett ovanligt bra ställe« med avseende på »organisationen, det ekonomiska medvetandet, miljön, omtanken och arbetsatmosfären. Sánt som också borde studeras av Byggnadsstyrelsen och byggforskningen.«³¹ Just dessa arkitekter i Gamla stan hade förutsättningarna att påverka arbetsmiljön för tiotusentals människor över hela landet. Och de hade skapat en rätt underbar plats från vilken de kunde »acceptera den föreliggande modul- och industrialiseringsverkligheten i sin dagliga rationella gärning«.³²

Kompanjonerna Tage Hertzell, Lennart Lundström, Ragnar Uppman och John Sjöström på A4 Arkitekter.

Strukturalism på svenska

Svaret på framtidens fråga

Kvarteret Garnisonen är det första och tydligaste exemplet på svensk strukturalism. Den svenska strukturalismen formulerades av Kungliga Byggnadsstyrelsen, KBS. Det unika för Sverige var att ett statligt verk intog den mest drivande rollen för strukturalistisk arkitektur, medan det i internationella sammanhang ofta var rörelser som uppstod bland och drevs av arkitekter. Med ansvar för statens byggande var Byggnadsstyrelsen den mest inflytelserika beställaren av arkitektur i Sverige. Kvarteret Garnisonen uppfördes under den tid då staten byggde som allra mest. Under samma tid utvecklades enorma projekt med staten som byggherre: Arlanda och andra svenska flygplatser, högskolor och kulturinstitutioner över hela landet, men också en våg av restaureringsprojekt som Livrustkammaren och Skoklosters slott. Byggnadsstyrelsens roll var att verka för en rationell och ekonomiskt försvarbar utveckling av statlig byggnadsverksamhet och förvaltning av civila byggnader, och som en del av denna strävan formulerar de under 1960-talet »strukturfilosofin«, som införde livscykeltankandet i den samtida arkitekturen.

Strävan efter flexibilitet och anpassning av byggnader över tid växte sig allt starkare mot mitten av 1900-talet. I grunden låg det stora behovet av bostäder och samhällsbyggnader efter andra världskriget. Siktet var inställt mot framtiden och morgondagens städer, med en stark tro på teknologins möjligheter och betydelsen av socialt ansvarstagande. De tidiga modernisterna kom att utmanas alltmer, och det skedde på deras

egen arena. Organisationen CIAM (Congrès International d'Architecture Moderne) grundades 1928 av ett antal europeiska arkitekter, däribland Le Corbusier, Sigfried Giedion och Walter Gropius. Den nionde kongressen, CIAM IX, arrangerades i Aix-en-Provence 1953, och det var första gången som det unga gardet deltog tillsammans med grundarna av kongressen. Här deltog många av de arkitekter som kom att bli centralgestalter i strukturalismen, och många som bidrog till diskussionerna om förnyelse av stadsplaneringens agenda. De utmanade CIAM-grundarna som tycktes sakna verklighetsanknutna visioner för efterkrigstidens urbana utveckling. Sveriges representanter för CIAM var sedan 1930 Uno Åhrén och Sven Markelius.³³ Fred Forbat och Josef Frank var också engagerade i den svenska delegationen. Här kan påpekas att den första svenska arkitekt som erbjöds medlemskap i CIAM var Ingrid Wallberg, en funktionalistisk pionjär som av olika skäl inte kunde delta.³⁴

Året innan CIAM IX hade ett rådsmöte med runt 65 deltagare organiserats i Sigtuna 25-30 juni 1952, med Markelius som värd. Ett förmöte hade hållits i Paris hos Le Corbusier, där Markelius deltog i diskussionerna om hur man kunde involvera den yngre generationens arkitekter i CIAM. Georges Candilis som ansvarade för att engagera unga arkitekter redogjorde för rekrytering genom studentgrupper på arkitekturutbildningar, sommar-skolor och arbetsgrupper inom CIAM-programmet.³⁵ Candilis föreslog också en »Charte de l'Habitat« som skulle utmana *Charte d'Athènes* från 1933, författad av Le Corbusier som ett manifest för zonindelning och funktionsseparering av stadsmiljöer. Samtalen i Sigtuna kretsade kring begreppet *habitat*, som antydde en mer organisk och human inställning till staden som en plats för människors vardagsliv och inte bara som en logistisk och funktionalistisk organisation av trafik och bostadsblock. De språkliga nyansskillnaderna togs upp till diskussion då *habitat* skulle presenteras internationellt.³⁶ Den engelska innebörden begränsades i stort sett till en ekologisk definition av rum för en viss livsform, medan franskans *habitat* omfattade både boende (socialt och arkitektoniskt) och boplatz (ekologiskt livsrum eller miljö). Sigtunamötet försökte definiera begreppet för att göra det tillgängligt och användbart i diskussionen om nya riktlinjer för framtidens stadsplanering.

CIAM IX i Aix-en-Provence kom att bli en vändpunkt för den moderna arkitekturen, och Tage deltog som student och även i egenskap av svensk redaktör för A5.

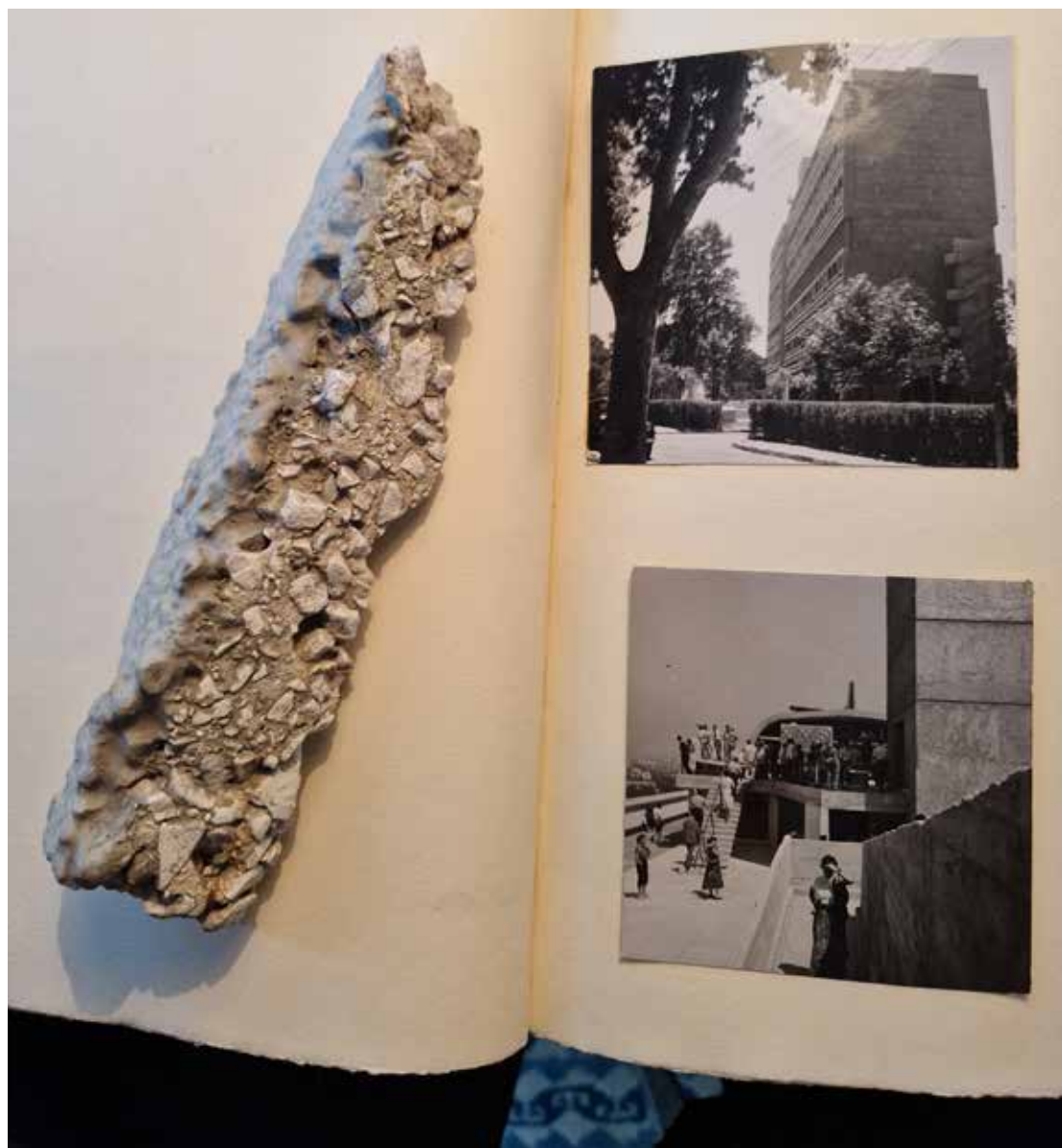
Tage var inte med på rådsmötet i Sigtuna, men kom lite senare i kontakt med rörelsen genom sin professor Nils Ahrbom som deltog i Sigtuna som nybliven CIAM-medlem. Ahrbom hade noterat Tages engagemang i KTH-Arkitektursektionen och det nordiska redaktionsarbetet, och Tage blev inbjuden till CIAM IX 1953. Från Sigtunamötet fick Ahrbom med sig en bekräftelse på att hans teorier om tidsdimensionen i arkitektur var riktiga. Ahrbom hade särskilt tagit intryck av tankarna om föränderbarhet (adaptability) som kom ur rådsmötets *habitat*-tema. På uppdrag av Kungl. Byggnadsstyrelsen hade Ahrbom redan skrivit om tidsfaktorn inom arkitekturen, vilken aktualiseras när man efterfrågar föränderbarhet. En byggnad består av delar med olika livslängd, och delarna behöver kunna bytas ut utan att det påverkar andra delar.³⁷ Ahrbom tog fasta på den holländske arkitekten Wim van Bodegravens argument, när han på rådsmötet lyfte tidsaspekten som en viktig del av strukturbegreppet: byggnader behöver kunna förändras över tid.³⁸ Tankarna om struktur och livslängd skulle Ahrbom tio år senare omsätta i riktlinjer för statligt byggande i Sverige, genom Byggnadsstyrelsens strukturfilosofi, och Tage skulle bli dess främste uttolkare.

Utvecklingen går allt längre från funktionalismens lösningar, skapade för en viss tid och en bestämd uppgift. På CIAM förenas alla kring frågan om hur en arkitektur för framtiden kan formas. Svaret kan sammanfattas i insikten om att liv är tid och rum – livet förändras, och därför måste även rummet kunna förändras. Behov och livsmiljö är evigt sammankopplade och i ständig förändring. Detta är svaret på framtidens fråga, och grunden i strukturfilosofin.

Den internationella rörelsen framåt

Kongressen i Aix-en-Provence blev den största och mest betydelsefulla sedan CIAM grundades. I diskussionerna blev det tydligt att den yngre generationen alltmer vände sig från den strikta funktionalismen i sökandet efter mer mänskliga och sociala former för stadsplanering.

De yngre arkitekterna presenterade flera banbrytande projekt där den »internationella stilen« ersattes av en mer lokalt präglad arkitektur.³⁹ fanns ATBAT-Afrique (Atelier des Bâtitseurs Afrique) med arkitekterna Georges Candilis, Shadrach Woods och Michel Écochard redovisade studier av slumområden i Casablanca och presenterade förslaget »Habitat for the Greatest Number« med flerbostadshus som Nid d'Abeille (Bikupan) och Sémiramis med inspiration från marockanska innergårdar. Alison och Peter Smithson visade sitt tävlingsförslag för Golden Lane

En bit betong från *Unité d'Habitation* i Marseille, som Tage fått av kollegan Ragnar Uppman. Ur Tages album: bilder från studiebesök på Le Corbusiers *Unité d'Habitation*, eventuellt i fotograferade i samband med CIAM-kongressen 1953.

i London, konceptet *streets-in-the-sky* – gångbroar för socialt gatuliv. Jaap Bakema presenterade sin plan för satellitstaden Alexanderpolder utanför Rotterdam och Jane Drew och Maxwell Fry visade bostadsområdet Sector 22 i Chandigarh där modernismen anpassade sig till lokala byggnadstraditioner och klimat istället för tvärtom. Candilis, Woods (tillsammans med Alexis Josic), makarna Smithson och Bakema kom att prägla strukturalismen i Europa under de närmaste decennierna, men närmast låg uppdraget att organisera kommande CIAM-konferens, den tionde i ordningen. Gemensamt för denna grupp, som kallade sig Team 10, var en kritik mot funktionalismens separation av urbana funktioner som bostad, arbete, rekreation och transport. Sociologiska och antropologiska studier av lokala traditioner och det sociala vardagslivet skulle ge bättre kunskap om mänskliga relationer och behov. Det stod klart att Team 10 motsatte sig allt som CIAM förespråkade i Aten-chartern från 1933, och denna revolt resulterade i organisationens upplösning 1959.

Mellan samtalen i Aix-en-Provence besökte CIAM-gruppen medeltida byggnadsminnen och kongressen avrundades i Marseille där deltagarna guidades i Unité d'Habitation, bostadskomplexet som ritades av Le Corbusier 1945 som ett av hans mest genomförda idéprojekt. Tage minns den avslutande middagen bäst, som ägde rum på taket i det 60 meter höga bostadshuset. Takterrassen kröner bostadshusets multifunktionskomplex med friluftsteater, plaskdamm och motionsspår, inplacerat mellan expressiva betongkonstruktioner som rymmer trapphus och ventilationsschakt. Det var inte bara sällskapet, den ljumma julivinden och utsikten över Medelhavet som bidrog till trevnaden, under middagen bjöds också en lättklädd balettunderhållning.

När dansen började märkte vi hur en av de holländska arkitekterna blev allt mer besvärad. Till slut deklarerade han att han i alla fall inte hade för avsikt att sitta kvar vid bordet under denna omoraliska tillställning och uppmanade alla som höll med honom att genast lämna middagen i protest. Han reste sig och gick utan att någon enda följde efter.

Anekdoten påminner om att utvecklingen vid denna tid gick både snabbt och långsamt: de progressiva tankarna inom stadsutveckling nådde inte hela vägen fram till social jämställdhet. Men för Tage gick utvecklingen med stormsteg. Plötsligt befann han sig i ett sammanhang och på en plats som borde varit omöjlig att föreställa sig då han tio år tidigare stod i ett dike i Snopptorp.

CIAM-kongressen i Otterlo 1959, ett år efter att A4 bildats, blev den sista före organisationens upplösning. Ett fyrtiotal arkitekter försökte formulera en ideologisk överbyggnad till den nödvändiga anpassningen av arkitekturen till den enormt expansiva ekonomiska och tekniska utvecklingen i slutet av 1950-talet. Den intensiva återuppbyggnaden efter andra världskriget medförde ett aktivt idéutbyte mellan arkitekter. Det var angeläget att fråga sig hur man skulle bygga upp samhället igen: Skulle man se bakåt eller framåt? Återskapa historien eller skapa framtiden? Strukturalisterna valde att besvara frågan med framtiden, och det enda man med säkerhet kunde säga om den var att den skulle vara stadd i ständig och hastig förändring.

Sveriges största beställare

Byggnadsstyrelsen tog under 1960-talet fram en rad skrifter och rapporter inom ramen för arbetet med en statligt initierad arkitekturteori, som de kallade för strukturfilosofi. Byggnaders livscykel var en av grundpelarna i Byggnadsstyrelsens strukturfilosofi. Byggnadsstyrelsens forskning och utredningar mynnade bland annat ut i planeringsverktyget Kontorsbyggglådan som utformades av ELLT i mitten av 1960-talet. Genom tillämpning av Kontorsbyggglådan kunde strukturfilosofin omsättas i praktiken i form av ett antal statliga pilotprojekt varav Garnisonen var det första och största projektet. Byggnadsstyrelsen såg till att nå ut med den nya strategin i samband med öppnandet av Garnisonen. I samband med byggstarten 1968 sammanställde Byggnadsstyrelsen utställningen *Arkitektur – Struktur* i en före detta bankbyggnad vid Gustav Adolfs torg i Stockholm. När Garnisonen stod klar och presenterades i tidskriften *Arkitektur* (1/1972), presenterade beställaren Byggnadsstyrelsen sin strukturfilosofi jämte ritningarna, fotografierna och beskrivningen av kvarteret.⁴⁰

Byggnadsstyrelsens strukturfilosofi låg till grund för de största byggnadsprojekten under rekordåren, utöver Garnisonen kan nämnas Arlanda och andra tätortsnära flygplatser, universitetsbyggnader, regeringskvarteren och de många statliga verken. I Garnisonen såväl som i övriga stora statliga projekt var Byggnadsstyrelsen beställaren, med både mandat och medel, och utvecklade och förespråkade strukturalistiska metoder för arkitektur och resurseffektivt byggande.

Byggnadsstyrelsen blev ett självständigt verk under eget namn 1810. Ämbetsverket bildades under stormaktstiden då den förste innehavaren av ämbetet, Nicodemus Tessin d.y., innehade titeln överintendent och

hans första uppgift var att återuppföra slottet Tre Kronor som förstörts i en brand 1697. Överintendentsämbetet grundades samma år som branden. Ämbetet blev 1772 en del av slottsbyggnadsstaterna vilket varade fram till 1810 då ämbetet skildes från hovstaten och blev ett självständigt verk. Mellan 1918 och 1967 hette det statliga verket Kungliga Byggnadsstyrelsen, bildat ur Överintendentsämbetet för att hantera uppdraget att verka för en sund utveckling av svensk byggnadsverksamhet, att leda det offentliga husbyggnadsväsendet, att förvalta statens byggnader för civil verksamhet och slutligen att vara rådgivande i alla dessa ansvarsområden.⁴¹

Under generaldirektören för Byggnadsstyrelsen fanns sju byråchefer för respektive byrå med ansvarsfälten utredning, byggnad, intendentur, värmeteknik, kulturhistoria, stadsplanering och administration. Chefen för byggnadsbyrån kallades byggnadschef, medan de övriga cheferna hade titeln byggnadsråd. Det kungliga i ämbetsnamnet togs bort i samband med 1967 års ombildning av myndigheten då också ansvaret för den fysiska planeringen överfördes till Statens planverk. Byggnadsstyrelsen levde vidare som statligt verk i ett kvarts sekel, fram till 1993, då det avvecklades och ersattes av två fristående statliga aktiebolag och två statliga verk. De båda bolagen, Akademiska Hus och Vasakronan, hör till de största fastighetsbolagen i landet. Idag äger och förvaltar de Garnisonen. De nya verken gavs olika uppgifter. Statens lokalförsörjningsverk fick uppdraget att effektivisera statens lokalanvändning och stötta regeringen med underlag för lokalbehov. Denna myndighet verkade endast mellan 1993 och 1998. För förvaltning av fastigheter som staten alltid ska stå som ägare för skapades den nya myndigheten Statens fastighetsverk.

Strukturalism på svenska

I boken *Utvecklingen mot strukturalism i arkitekturen*, utgiven av Statens råd för byggnadsforskning 1980, beskriver Nils Ahrbom svensk strukturalism som en »föregångare utan etikett».⁴² Han redogör för olika pionjärprojekt som uppfyller alla strukturalistiska kriterier men som skapades under en tid då benämningen saknades. Ett exempel är arkitekten Erik Fribergers bostadssystem som publicerades i *Byggmästaren* 1937.⁴³ I allt väsentligt är Fribergers bostad uppdelad i strukturella delar som utformats för att kunna fogas samman av lekmän. Delarna kan också tas isär utan att skadas. Detta radikala system skulle fungera som en »växasäng» för hela hushåll, där bostaden skulle kunna öka och minska i yta på enk-

last möjliga sätt. Exempelvis kunde en del som lagts till som barnrum i princip kunna monteras ned och monteras in i ett nytt gemensamt hem, med en del som någon annan fått med sig. Det var ett medvetet utopiskt projekt och ett debattinlägg i bostadsförsörjningsfrågan.

Erik Friberger återkom med ett radikalt flerbostadshus i tidskriften *Arkitekturs* specialnummer för strukturalistiska projekt 1959, samma år som Otterlo-konferensen ägde rum.⁴⁴ Friberger föreslog att bostäder kunde byggas inuti en struktur som bestod av ett öppet pelardäck av betong i tre våningar. Förslaget uppfördes 1960 i Kallebäck, Göteborg, som ett däckshus i tre våningar som rymmer 18 fristående enfamiljshus, sex per våningsplan. Bostäderna på »våningstomterna« är individuellt byggda, helt oberoende av däckshusets stomme – de har egna tak eftersom däckshusets konstruktion endast »bär« villorna. Anslutningar till el och VVS finns i de tre trapphusen. Friberger tänkte sig en föränderlig bostadsyta, lätt att anpassa efter behov, där en mindre bostad istället hade större »tomt« eller »balkong«. I praktiken maximerade de flesta sitt hus på däckens tomter. Friberger var en fritänkare inom systembyggandet, men fick inte direkt gehör i sin samtid. Men systemet låg i tiden – här kan vi dra oss till minnes Karlit-systemet som Tage arbetade med framgångsrikt i början av 1960-talet och som byggde på samma principer; att både kunna bygga ihop och montera ned byggnaden med lätta och kombinerbara konstruktionsdelar.

Ahrbom själv gick i liknande tankar. Han presenterade dem under föreläsningstiteln »den nya bygglådan« på Nordisk Byggnadsdag VI i Helsingfors 1955.⁴⁵ Bygglådan var ett sätt att tala om standardisering, måttamordning och byggandets industrialisering – alla är förutsättningar för strukturalismen. Bygglådans olika delar skulle kunna masstillverkas, lagerhållas och sättas samman till varierade helheter på enklast möjliga sätt, vara lätta, materialoptimerade och transporteffektiva. Med denna ideala bygglåda hoppades Nils Ahrbom att man skulle kunna »bygga billigare, bättre och vackrare hus än vad vi hittills kunnat åstadkomma«.⁴⁶

Några år senare, 1963, höll Ragnar Uppman sin provföreläsning »Bostadens åldrande – ett projekteringsproblem« för professuren i Arkitektur I på KTH, som Ahrbom kallade den första medvetna ansatsen till projekteringsmetodik.⁴⁷ Uppman problematiserade flera parametrar som Byggnadsstyrelsen senare kom att utgå från: att byggnadens tekniska och funktionella livslängd är olika för olika delar, tidsdimensionen i byggandet samt vikten av att kunna byta ut och förändra strukturen. Fribergers Kallebäckshus var med i föreläsningen, som ett gott exempel

på nytänkande om än inte med alla svar. Ragnar avslutade sin föreläsning med en av MEM:s teckningar: »Det gäller att ersätta de gamla misstagen med tidsenligare.«⁴⁸ Ragnar fick sin professur.

Det framgår i Ahrboms kapitel att den svenska strukturalismen växte fram parallellt med de teorier som präglade den internationella diskussionen om modernismens utveckling inom arkitekturen, men följde snarare en linje i den befintliga praktiken än en tråd av internationell diskussion. Hans medförfattare Anders Ekholm tog sig an dessa internationella rörelser, medan Poul Erik Skriver beskrev strukturalistiskt formtänkande i relation till fysiska och sociala strukturer. Peter Broberg pekade i ett holistiskt präglat resonemang på strukturalismens roll i den biotekniska och sociala utvecklingen. De tidiga svenska strukturalistiska tankegångarna växte så småningom ur sin plats i marginalen och kulminerade med Byggnadsstyrelsens starka institutionella apparat, där den införlivades som huvudriktning för allt statligt byggande. De stora volymerna krävde väl underbyggda kalkylmetoder och en säker projekteringsmetodik som tog hänsyn inte bara till lokalproduktion utan också till brukande och förvaltning.⁴⁹

I Byggnadsstyrelsens så kallade systemgrupp, som leddes av Bo Kjessel, arbetade man med projekteringen av Telestyrelsens administrationsbyggnad i Farsta samtidigt som planeringen för kvarteret Garnisonen var i ett tidigt skede. I *Byggmästaren* 9/1968 skriver Kjessel om det pågående utvecklingsarbetet inom Byggnadsstyrelsen. Med det stora ansvaret att förvalta och göra nyinvesteringar i byggnader för statliga verk och institutioner, behöver man tänka på framtidens byggnader som ett system där delarna har olika livslängd.

»Planeras vår omvärld med hänsyn till denna livslängdsgruppering kan man förenklat tänka sig följande: under de samhällsknutna delarnas livslängd kommer utbyte av de byggnadsknutna delarna att ske flera gånger och under de byggnadsknutna delarnas livslängd kommer flera utbyten att ske av de verksamhetsknutna delarna. Innebörden i detta är att det tidigare begreppet »hus« som en homogen enhet med en enhetlig livslängd inte längre existerar. Inte heller existerar ett enda produktionstillfälle för en byggnad, utan produktion fortgår kontinuerligt under tiden för de samhällsknutna delarnas livslängd.«⁵⁰

Bygglådan för ständig förvandling

Av systemgruppen och utvecklingsbyrån, »U-byrån«, fick ELLT 1965 i uppdrag att åstadkomma en »kontorsbygglåda«, en rapport som 1967

gavs ut av Byggnadsstyrelsen under namnet *Kontorshusutredning 1966*. Det var tydligt att det var i kontorshusen som framtiden skulle formas under väl genomtänkta former. Det är rörande att ELLT citerar Robert Musil i rapporten, i ett försök att uttrycka hur osäker framtiden är: »Allt är statt i en osynlig men aldrig upphörande förvandling, i det obeständiga ligger mer av framtiden än i det beständiga och det närvarande är ingenting annat än en hypotes, som man ännu inte lyckats verifiera.«⁵¹ Denna djupa osäkerhet blir än mer träffande när det enda som varken byråkraterna eller arkitekterna kan föreställa sig är sin egen, eller byggnaders, överflödighet.

Nils Ahrbom var Tages professor på KTH där han var verksam från 1942 till 1963, och hans gärning som arkitekt var framför allt inriktad på skolor och bostäder, ritade med partnern Helge Zimdal på kontoret Ahrbom Zimdal. Ahrbom var chef för utvecklingsavdelningen vid Byggnadsstyrelsen under de för A4 och ELLT intensiva samarbetsåren 1963–1967, och fortsatte som expertrådgivare på utvecklingsbyrån 1967–1970. I Sverige utvecklades planeringsmetoder och beställarstöd för att åstadkomma till stöd för föränderliga och anpassningsbara byggnader. Samtidigt tillämpade och utvecklade Byggnadsstyrelsen det strukturalistiska tänkandet i sina egna pågående projekt. Sverige kom fram till strukturalismens kärna – men på egna vägar, vägar som löpte parallellt med pågående praktik snarare än att föregå den.

Nils Ahrbom återger sina viktigaste föredrag och uppsatser i boken *Arkitektur och samhälle*, utgiven 1983.⁵² Som en central gestalt i det svenska 1900-talets arkitekturutveckling var Ahrbom som arkitekt, kritiker och pedagog en del av arkitekturens olika skeden under mer än femtio års tid, från Stockholmsutställningens funktionalism till 1950-talets rationalism, genom 1960-talets strukturalistiska tänkande fram till 70-talets uppdrag för bland andra Skönhetsrådet. Strukturalismen har som begrepp utvecklades först i språkteoretiska sammanhang. Ordet struktur, från latinets *structura*, betyder sammanfogning och har därmed att göra med både helheten och delarna, såväl i språket som i arkitekturen. Nils Ahrbom beskriver strukturalismen som något som betonar de inre och yttre sammanhangen i byggnader och samhällen – alltså något mer än en teknisk eller funktionell struktur.⁵³

När *Arkitektur och samhälle* kom ut pågick en debatt om funktionalismen i samband med 50-årsjubileet av Stockholmsutställningen. Jubileet uppmärksammades bland annat genom en utställning producerad av Arkitekturmuseet som visades på Kulturhuset 1980. Strukturalismen, lik-

som en gång funktionalismen, är en »delvis utopisk ideologi, som i vissa avseenden står i motsatsställning till funktionalismen«.⁵⁴ Ahrbom menar att strukturalismen ändå bör ses som en fortsättning på funktionalismen. Båda är arkitektoniska inriktningar som uppkommit under expansiva skeden i samhällsutvecklingen, och båda kan ses som försök till rationell anpassning till den nya verkligheten som kan beskrivas som det föränderliga samhället.

Om ordet föränderlig beskriver ett tillstånd hos exempelvis samhället, kan ordbildningen »föränderbar« beskriva en förmåga till förändring, som en kvalitet hos exempelvis en byggnad. Föränderbarhet är ett nyckelord i referenslitteraturen om utvecklingen mot strukturalism i arkitekturen. I strukturalismens processororientering tar man i beaktande att ingenting är statiskt under den tid då planeringen pågår – varken samhället, platsen, beställaren eller brukaren. Föränderbarhet är alltså inte bara ett mål utan en beskrivning av förutsättningarna för själva byggprocessen. För att möta de oundvikliga förändringarna under och efter byggprocessen kan man arbeta med en generell planlösning eller en inbyggd flexibilitet.

Ahrboms tillbakablickar och analys i *Arkitektur och samhälle* ger många nycklar till den svenska arkitekturutvecklingen under rekordåren. Ahrbom beskriver uppkomsten av de strukturalistiska tankegångarna som ett resultat av en allt tydligare diskussion som fördes på de olika CIAM-konferenserna.

Efter den sista CIAM-kongressen 1959 åtog sig Jaap Bakema att låta det internationella kunskapsutbytet som Team 10 och CIAM skapat, leva vidare genom ett korrespondensnätverk: *Post Box for the Development of the Habitat*.⁵⁵ Alla i Team 10-nätverket kunde skicka material och idéer till »postman Bakema« som samlade in och skickade ut 18 »nyhetsbrev« mellan 1959 och 1971. Nätverket växte och kom att omfatta många nytänkande arkitekter över hela världen, som sökte den framtidsorienterade arkitekturen. Det sammansvetsade nätverket runt Bakema bestod av Aldo van Eyck, Alison och Peter Smithson, Georges Candilis, Shadrach Woods. Utöver Team 10-medlemmarna också Yona Friedman som undersökte rörlig arkitektur och megastrukturer, Oskar och Zofia Hansen som presenterade *The Open Form in Architecture*, Hans Hollein som var starkt kritisk till funktionalismen och inte minst de japanska metabolisterna Kenzo Tange, Kisho Kurokawa, Kiyonori Kikutake och Fumihiko Maki som var med och lanserade metabolismen 1960 vid World Design Conference i Tokyo. Metabolisterna strävade efter en organisk formbarhet inom arkitekturen, inspirerad av den biologiska och cellulära kapa-

citeten till anpassning och cirkularitet. De brittiska arkitekterna Peter Cook, Warren Chalk, Ron Herron och flera andra tog sig också an en ny formulering av vad arkitektur är och kan vara, genom gruppen Archigram som framförde sina idéer med i en pedagogisk tidning med en popkonstinspirerad grafisk form som lånade serietidningens uttryck. I Storbritannien fanns också Cedric Price som likt Archigram föreslog en extrem öppenhet och rörlighet hos arkitekturen, som nu varken behövde stå stilla eller ha ett program. Den narrativa och visionära arkitektur som fördes fram av Archigram – och sättet de gjorde det på – var nästan motsatsen till hur strukturalismens idéer kom att tillämpas i Sverige. Den gemensamma grunden fanns i tanken om att gestalta samhällets förändringsförmåga.

Den svenska strukturalismen kan kännas avlägsen när man studerar det internationella »släktträdet«, men det finns tydliga kontaktpunkter mellan så visuellt skilda byggnader som Garnisonen och Centre Pompidou. Strax innan Garnisonen öppnade besökte Richard Rogers bygget, kanhända på inbjudan av Pontus Hultén som 1973 lämnat sin chefsroll på Moderna Museet i Stockholm för Paris där han från 1974 arbetade med planeringen av det nya kulturhuset Centre Pompidou, i egenskap av chef för det franska kulturhusets museum för modern konst. I den internationella arkitekturtävlingen utsågs 1971 förslaget ritat av Renzo Piano, Richard Rogers och Gianfranco Franchini som vinnare bland 681 bidrag. Hultén lärde känna arkitekterna under arbetet och hade troligen tipsat Rogers att ta en titt på Karlarhuset. I januari 1977 slog Centre Pompidou upp dörrarna till det strukturellt »transparenta« kulturhuset. Karlarhusets idéer om färgsättning av installationer efter ritningens standardfärgkoder hade här förvandlats till en ut- och invänd fasadarkitektur.⁵⁶

Karlarhuset i kvarteret Garnisonen har ett ben i den svenska strukturalismens rationella direktiv men lyckades få det andra benet att dansa med den internationella arkitekturrörelsens avantgarde, där sammansmältningen mellan teknologi och rum är det mest radikala. Det rationella systembyggandet bebos av en idékraft och färgstarka principer i en skala som Archigram endast kunde drömma om vid ritbordet. Medan teknoutopisterna skapade sirliga science-fictionserier skapade de svenska strukturalisterna bokhyllor där vilka berättelser som helst kan ställas in.

Arkitektrollen förändras i byggprojekten

Bakgrunden till vad som vid den här tiden verkar vara ett avståndstagande till tidigare tankesystem och utvecklingsmetoder på Byggnadsstyrelsen var bland annat en omdebatterad och hårt kritiserad felräkning i sam-

band med ombyggnadsprogrammet för Operahuset. Kungl. Maj:t anvisade budget och gav Byggnadsstyrelsen klartecken i april 1958. Under de närmaste åren kom kostnaderna för renoveringen av Operan och Operakällaren att fyrdubblas i en process som var dåligt upphandlad och dokumenterad. Under arbetets gång hade sex olika ombyggnadsförslag tagits fram. Man uttryckte särskilt det olämpliga i att staten betalade för restaurangombyggnaden. Ombyggnaden av Operahuset, granne med både Riksdagen och Slottet, utreddes noga av statsutskott och Kungl. Maj:t och Byggnadsstyrelsen fick sina fiskar varma. Trots att det säkerligen inte hade gått att bemöta just dessa högspecialiserade funktioner – teater och restaurang, inrymda i en kulturarvsbyggnad – genom att applicera en ökad rationalisering eller tillämpa en generell struktur, var det med dessa principer som Byggnadsstyrelsen avsåg möta framtiden. Byggnadsstyrelsen gick ur denna skandal med en allt starkare övertygelse om att man måste möta samtidens utvecklingstakt med en ny rationalitet och effektivitet. Man skulle göra detta genom att inleda en grundlig utredning om hur landet skulle förses med byggnader för offentlig verksamhet i rätt tid och till rätt kostnad.

I spåren av den utveckling, vilken beskrivits av flera arkitekturhistoriker, skedde en förändring av arkitektrollen som kom att bli ganska unik för Sverige. När arkitekterna behövdes som allra mest kom deras inflytande över själva byggprocessen att förminskas, samtidigt som byggnadsindustrins aktörer stärktes. Under 1950- och 1960-talen befann sig det svenska samhället i en ständig tillväxt, en kulmination av industriell utveckling och ekonomisk centralisering. Nils Ahrbom konstaterade i *Arkitektur och samhälle* att »det var denna samhällsförändring som 30-talets radikala arkitekter drömde om i det knapphetens samhälle de levde i». ⁵⁷ Men utvecklingen hade inte skett utan att orsaka en obalans: rationalismen och storskaligheten skedde på bekostnad av mänskliga kvaliteter. Den blomstrande och välmenande bostadsforskningen omsattes i prefabelement hängande i kranbanor i varje kranskommun. Om 1930-talets arkitekter fått uppleva den grad av industrialisering som de föreställde sig, skulle de då ana vad denna skala kom att innebära för deras egen roll?

Ahrbom förklarade hur entreprenörernas inflytande växer: »Industriella metoder kräver tekniska experter av många slag, och arkitekten ansågs inte längre vara den, som kunde överblicka och leda ett alltmer komplicerat byggnadsföretag.» ⁵⁸ Medan de flesta arkitekter förpassades från sin ledande roll på byggplatsen, fanns det enstaka arkitekter som faktiskt kunde ta kommandot i den månghövdade gruppen av

experter. Ahrbom framhöll här som exempel Bengt Hidemark och Gösta Danielson som hade full kontroll över Televerkets administrationsanläggning i Farsta.⁵⁹ För övrigt var det tack vare att Televerket förlades till förorten som Karlarhuset klarade sig med de 2 900 arbetsplatser som A4 dimensionerade den ursprungliga planen för, och som Tage försvarade när han blev ombedd att »fylla igen« de öppna arkaderna och lägga ytterligare våningsplan på restaurangdelen. Nils Ahrbom skriver:

Aldrig tidigare har själva byggandet, det som kallas produktionsskedet, tillmätts en sådan betydelse som under sextiotalet. Det har i många fall blivit målet för projektering istället för slutresultatet. Därigenom har producenternas – entreprenörernas – inflytande på hela byggprocessen vuxit och arkitekternas i motsvarande grad minskat.⁶⁰

Än idag verkar arkitekter och byggare inom den maktfördelning som befastes i olika steg under 1950- och 1960-talen. Det genom världskrigen förskonade svenska samhället mötte efterkrigstiden som ett ännu fattigt land med en av Europas lägsta bostadsstandarder. Men landet hade samtidigt fördelen av att ha en exportindustri som stod redo att förse globala behov i uppbyggnaden efter kriget, och kunde använda exportintäkterna till standardökningen av bostäder, som ett led i folkhemspolitiken. Efter Socialdemokraternas maktövertagande 1932 och nära ett halvsekel framåt har byggsektorn formats av statliga satsningar och regleringar. En stor samhällsförflyttning präglade 1950-talet, då arbetskraft rörde sig från landsbygd mot industriorterna, som i sin tur behövde möta bostadsbehovet. I detta läge beviljade staten lån och omställningsstöd för att byggnadsindustrin skulle kunna utveckla rationella metoder som krävde mindre arbetskraft och därmed lösa bostadsbristen utan att konkurrera med exportindustrin på arbetsmarknaden.

Kontrollen över byggprocessen

Från mitten av 1900-talet samlade den mekaniserade och rationaliserade byggnadsindustrin alltmer kontroll över de svenska byggprocesserna, vilket minskade arkitektens roll. Konstfack var en av de första totalentreprenaderna i Sverige. Denna entreprenadform blev allt vanligare och innebar också mer makt hos byggnadsindustrin.

De kommunala bostadsbolagen gav från 1940-talet och framåt stora uppdrag med förmånliga lån och krediter till dem som förmådde leve-

rera snabbt och storskaligt. De leveransstarka fanns snarare hos anläggningsindustrier än traditionella byggmästare. Efterkrigstidens exportinkomster innebar ett lyft för svensk infrastruktur och staten bidrog till att inhemska anläggningsbolag som Skånska Cementgjuteriet (sedan 1984 Skanska AB) växte sig stora och började konkurrera ut byggmästarföretagen. Här grundlades den svenska byggindustrin som utmärks av mycket stora bolag, ännu bland de största i världen, med ett vitt förgrenat arbetsfält och kapacitet för bygg och anläggning i alla skalor.

År 1958 bytte den svenska tidskriften *Byggmästaren*, utgiven sedan 1901, namn till *Arkitektur*. Det var inte längre rimligt att betrakta arkitekten som byggmästare. Det är en liten detalj i maktförskjutningens tid, men symboliskt viktig.⁶¹

Lika betydelsefull blev en formulering på två ord, som ytterligare skiljer arkitekten från inflytande i byggnadsprocessen. Med Operabyggets budgetskandal som bakgrund – då den inom politiken följdes upp av en ingående utredning och debatt om vad arkitektur får kosta – infördes som en statlig reglering i alla beställningsföreskrifter och byggnadsbeskrivningar det generella tillägget »eller likvärdigt«. Detta tillägg gav byggarna rätten att byta ut den av arkitekten föreskrivna produkten till en billigare. Likvärdigheten bedömdes således av byggföretaget, och produkten kunde vara fönster, dörrpartier, detaljer och material som efter valet av en »likvärdig« produkt kom att ge arkitekturen ett förvanskat uttryck. Bristen på arkitektonisk kvalitet i material och detaljer bidrog till en ökande kritik mot arkitekterna som yrkeskår.

Funktionalismen omformas i debatten

Under åren närmast efter andra världskriget studerade Tage ännu på tekniska gymnasiet, men liksom alla arkitekturintresserade kom han att bli varse den debatt som pågick i tidskriften *Byggmästaren* från 1946 till 1948. I den så kallade Apollon och Dionysos-debatten ställdes två formmässiga ytterligheter mot varandra. Den tändande gnistan var den danske konstnären och skribenten Asger Jorns recension av Erik Lundbergs storverk *Arkitekturens formspråk* (band 1, 1945). I introduktionen till det första av tio band beskriver arkitekten och konsthistorikern Lundberg skillnaden mellan den västerländska (grekiska antiken) och den utomeuropeiska (persiska) arkitekturuppfattningen. Det var ett tydligt ställningstagande för den behärskade klassicismen mot den polykroma hejdlösheten. Jorn hade redan i A5 tagit ställning mot att skilja arkitekturen från leken, rummet från glädjen, färgen från formen och gav uttryck för detta i sin

recension och i flera artiklar i *Byggmästaren*.⁶² Jorn hade genom sin läsning av Lundberg väckts till insikt om hur den svenska funktionalismen präglades av en uppdelning mellan förnuft och känsla – mellan Apollon och Dionysos. Genom att ifrågasätta förnuftets dominans på bekostnad av livsglädjen och spontaniteten kastade Jorn in facklan i kåren, där det redan verkar ha pyrt av missnöje under en tid.

Många namnkunniga arkitekter och auktoriteter fyllde spalterna, både för »lag Apollon« och »lag Dionysos«. Asger Jorn var god vän med Erik och Tore Ahlsén som vid denna tid arbetade med Årsta torg, där Jorns ifrågasättande av funktionalismen inspirerade till en mer konstnärlig utformning av torget med de karakteristiska abstrakta väggmålningarna. Jorn var också aktiv publicist, dels i *A5* för unga arkitekter som var ett viktigt forum för nordiska arkitekter under och efter kriget, men också med den egna anti-nazistiska tidningen *Helhesten* (helveteshästen) som han gav ut tillsammans med arkitekten Robert Dahlmann Olsen.⁶³

Danskarna höll flaggan med Dionysos färger högt medan den svenska funktionalismen stelnat till bakom Apollons mask. Asger Jorn höll kontakten med den svenska arkitektkåren under ockupationen. Arkitekten och skulptören Egon Møller-Nielsen flyttade från Danmark och började arbeta på Sven Ivar Linds kontor i Stockholm. Jorn inspirerade svenskarna med sin frihetskamp, och Møller-Nielsen spred ett lekfullt formspråk i svenska vardagsmiljöer.

Apollon- och Dionysos-debatten fick genklang långt utanför arkitekturkretsar och blev en del av ett större pågående samtal i samhället. Den lättsinnige Dionysos förmedlar dock i statens ögon inte den ansvarsfulla arkitekturrollen – en karaktärsprövning som aktualiserades i slutet av 1950-talet när kostnadsskandalen med Operarenoveringen dominerade arkitekturdebatten.

De stora bolagens tid

De stora arkitektkontoren utvecklades som en konsekvens av det industrialiserade byggandet. Intresset för att »bygga hus på fabrik« är en önskan som gått i och ur historien. Joseph Paxton's Crystal Palace var en dröm som i stort sett packades upp ur lådor och gjorde sensation som huvudpaviljong på Världsutställningen i London 1851. Den viktorska erans industriella hantverk och exotiska importvaror som fyllde Crystal Palace sågs ett halvt sekel senare som ett hot, under de socialistiska utopisternas tid, då handens närvaro i objekten åkallades av bland andra William Morris. 1920-talets modernister intresserade sig för mekanise-

ring och modulisering, vilket banade väg för 1930-talets funktionalism. Avståndet mellan att vilja och att kunna uttrycker Ahrbom på detta vis i *Arkitektur och samhälle*:

Då liksom nu sökte arkitekterna med formella medel föregripa en teknik, som ännu ingen behärskade. Man byggde med hantverksmässiga metoder hus, som skulle se ut som om de var gjorda av fabriksstillverkade enheter. Arkitekturen gick i förväg, och arkitekterna experimenterade med produktionsmetoder som först långt senare skulle börja utvecklas och tillämpas.⁶⁴

Efterkrigstidens efterfrågan och industriella kapacitet besannade denna dröm, och eftersom vi har befunnit oss i samma konstanta tillstånd av efterfrågan, och eftersom nya finansieringsmetoder har gett fastigheter en ny status i världsekonomin, har vi trots klimatkrisen ännu inte upplevt ett bakslag för det industrialiserade byggandet.

Trots att A4 och ELLT stod med stora offentliga uppdrag mitt i 1960-talets rekordår var deras roll som arkitekter under stark omformning vid samma tid. Gradvis förlorade arkitekterna kontakten med bygget, och successivt införde Byggnadsstyrelsen en alltmer teknisk och ekonomisk styrning. Däremot erbjöd en enorm efterfrågan, stora program och höggradig offentlig finansiering ett stort utrymme att agera inom. Sverige klarade under miljonprogrammet 1965–1974 att bygga bort bostadsbristen, i en högt industrialiserad och byggbolagscentrerad process med politiska subventioner och ambitioner.

Utvecklingen besvarades inom arkitekturbranschen med sammanslagningar, där A4 och ELLT tidigt tog initiativ till samgående under 1960-talet, för att ta ansvar inför de stora beställningarna och för att motsvara den stora kapaciteten hos byggbolagen. Den första sammanläggningen project-coordinator 1968 gav en förbättrad administrativ kapacitet, följt av ett komplett sammangående under namnet Coordinator 1980. Coordinator gick sedan samman med White arkitekter under namnet White Coordinator vid årsskiftet 1990–1991.

Ett annat företag som växt genom sammanslagningar och stora offentliga beställningar är Sweco, vars historia går tillbaka till början av förra seklet, då AB Vattenbyggnadsbyrå (VBB) grundades av Johan Gustaf Richert. VBB:s chefsarkitekt Sune Lindström ritade tillsammans med Erik Ahnborg 1955 Radiohuset i Stockholm på uppdrag av Byggnadsstyrelsen, men det är de stora vattenbyggnadsprojekten som blivit internationellt

kända. VBB köptes på 1990-talet av FFNS och är idag en del av den koncern som tog namnet Sweco från VBB:s benämning av den internationella verksamheten inom byrå.

Idag ligger White och Sweco högt på listan över världens största arkitektkontor. Det är troligt att de svenska förhållandena under 1900-talet kan ses som orsaken till byggbranschens stora jättar – någon motsvarande utveckling med stora byggaktörer och stora arkitektkontor har inte skett i länder av jämförbar storlek.

Strukturfilosofin: ge och ta

På grund av tidigare misstag, och de allt större projekteringarna, fanns det hos Byggnadsstyrelsen ett skärpt direktiv att kontrollera byggnadsbudgetar och bevaka resurser. Att med strikt kontrollerade medel åstadkomma den mest rationella byggnaden var Byggnadsstyrelsens renodlade uppdrag. Resultaten av uppdraget skulle säkerställas genom utvecklingen av en ny projekteringsmetodik – en ny strukturfilosofi. Genom att ta fasta på föränderlighet, som sen i sin tur ska ge största möjliga flexibilitet, kan arkitekturen möta förändringar.

Att det fanns ett ständigt behov av förändringar var en kunskap som Byggnadsstyrelsen ständigt fick bekräftad genom erfarenheten av de många förvaltare av statliga lokaler som kommunicerade behovet av förändring så till den grad att det enda som var säkert var att det inte var fråga om *om* utan *när* nya behov skulle uppstå. Den grundläggande egenskapen föränderbarhet skiljer strukturalismen från funktionalismen, där formen styr funktionen. När funktionen förändras blir formen en tvingande ram, där varje försök till förändring blir kostsamt och besvärligt. Ahrbom sammanfattar tanken om hur tid fördelas i arkitekturen: »Hus byggs för att användas. Brukandet och förvaltandet, som sträcker sig över långa tidsperioder, måste tillmätas större vikt i planeringen än det korta produktionsskedet.«⁶⁵

I *Arkitektur och samhälle* påminner Nils Ahrbom om en bortglömd sida av strukturalismen:

Man talar också om strukturalismens starka anknytningar till biologi och ekologi. Det ekologiska byggandet har strukturalistiska anor därför att det söker samband och helhet, låt vara i större sammanhang. Jag tror, att denna sida av strukturalismen, som också betecknar det största avsteget från 30-talets doktriner, kan bli den betydelsefullaste i framtiden.⁶⁶

Men i Sverige var det inte från detta håll och på detta sätt som strukturalismen fick inflytande. Ahrbom:

Den svenska utvecklingen är intressant så tillvida, att den inte började med en proklamation av en ny ideologi utan blev ett resultat av administrativa förändringar inom Byggnadsstyrelsen under senare delen av 60-talet.⁶⁷

Ahrbom menar att detta skedde utan vetskap om de internationella idéerna, vilket gjorde den svenska strukturalismen »mindre högtflygande och mera verklighetsbetonad än många av de utländska försöken«, vilket gör den till en fortsättning på Byggnadsstyrelsens rationella förhållnings-sätt.⁶⁸ Denna inställning bekräftas av Olof Eriksson, arkitekt och teknisk direktör på Byggnadsstyrelsen 1965-1973, som erkände att han aldrig läste internationella arkitekturtidskrifter men gärna läste svenska forskningsutredningar. Eriksson ska ha sagt att »utopier är för de som inte kan bygga«, vilket ska förstås som ett uttalande från en företrädare för Byggnadsstyrelsen och dess förmåga att omsätta teori i byggnad.⁶⁹

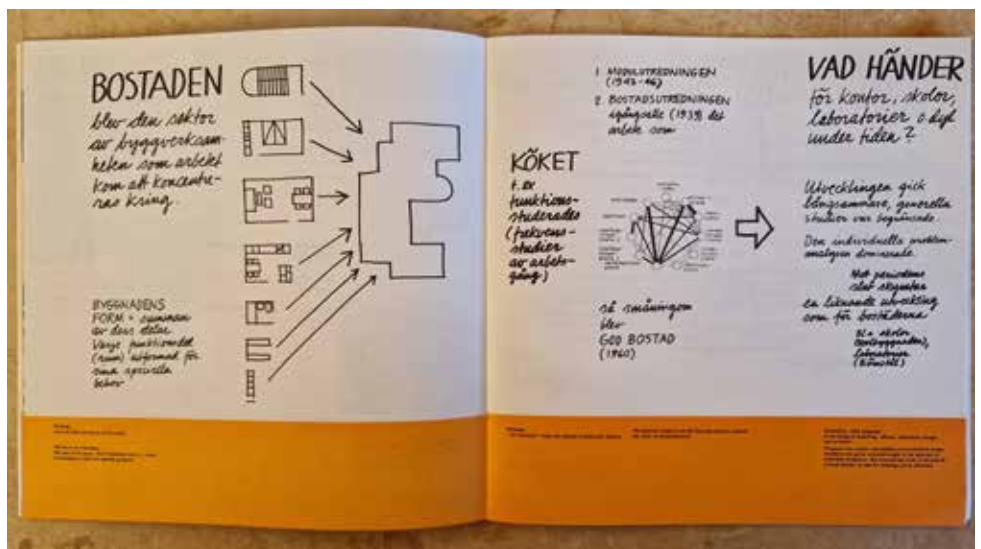
Byggnadsstyrelsen presenterade sin strukturfilosofi i den ovan nämnda rapporten *Kontorshusutredning 1966: Utredningar avseende mått, kvalitet och tekniska lösningar för kontorshus* och senare i en mer publik form i utställningen *Arkitektur – Struktur* som öppnade 1968.⁷⁰ I olika tablåer presenterade Byggnadsstyrelsen tankar om vad generalitet innebär, om samordning av mått, uppdelning efter livslängd och förmåga till förändring. Inom den byggda strukturen ska det finnas plats för människor och deras individuella förutsättningar.

Svensk strukturalism utformas för att tillämpas brett, och kännetecknas av en hög grad av rationalitet – både resultatinriktad och realistisk. Både föränderbarheten och den breda tillämpningen sattes genast på prov i en mängd stora projekt, där förutsättningarna kunde förändras redan under projekteringen. Vad strukturfilosofin gav var ett omfattande statligt byggande av hög kvalitet. Vari består kvaliteten? Arkitekturen är utformad för att hålla strukturalismens löfte: strukturen är given, men kan tas i bruk på en mängd olika sätt.

Arkitektur – Struktur

Hur spreds kunskapen om Byggnadsstyrelsens strukturfilosofi? Arkitekterna och forskarna som medverkat till de olika utredningarna och pilotprojekten var redan ombord, men det gällde att få med sig beslutsfattare och i någon mån allmänheten för att återupprätta tilltron till

Utställningen *Arkitektur-Struktur* öppnade 1968, producerad av Byggnadsstyrelsen genom Nils Ahrbom i samarbete med Allan Westerman (coordinator) och Bengt O.H. Johansson (Arkitekturmuseet). Utställningskatalogen återger affischutställningens budskap att den nya tidens byggande kräver att funktionalismens statiska bygguppfattning överges.

GENERALITET

Generalitet innebär att en konstruktion ska kunna användas för flera olika ändamål. Detta kräver att konstruktionen är flexibel och anpassningsbar. I arkitektur innebär detta att byggnaden ska kunna anpassas till olika behov och funktioner.

Generalitet är en viktig princip i strukturalismen. Det innebär att konstruktionen ska vara enkel och tydlig, och att den ska kunna användas för flera olika ändamål. Detta kräver att konstruktionen är flexibel och anpassningsbar.

MÅTTSAMORDNING

Måttordning innebär att konstruktionen ska vara tydlig och enkel. Detta kräver att konstruktionen är flexibel och anpassningsbar. I arkitektur innebär detta att byggnaden ska kunna anpassas till olika behov och funktioner.

Måttordning är en viktig princip i strukturalismen. Det innebär att konstruktionen ska vara enkel och tydlig, och att den ska kunna användas för flera olika ändamål. Detta kräver att konstruktionen är flexibel och anpassningsbar.

UPPDELNING EFTER BYGGDELARNAS LIVSLÄNGDER

Uppdelning efter bygghetenhetens livslängd innebär att konstruktionen ska vara tydlig och enkel. Detta kräver att konstruktionen är flexibel och anpassningsbar. I arkitektur innebär detta att byggnaden ska kunna anpassas till olika behov och funktioner.

Uppdelning efter bygghetenhetens livslängd är en viktig princip i strukturalismen. Det innebär att konstruktionen ska vara enkel och tydlig, och att den ska kunna användas för flera olika ändamål. Detta kräver att konstruktionen är flexibel och anpassningsbar.

FÖRÄNDERBARHET

Föränderbarhet innebär att konstruktionen ska vara tydlig och enkel. Detta kräver att konstruktionen är flexibel och anpassningsbar. I arkitektur innebär detta att byggnaden ska kunna anpassas till olika behov och funktioner.

Föränderbarhet är en viktig princip i strukturalismen. Det innebär att konstruktionen ska vara enkel och tydlig, och att den ska kunna användas för flera olika ändamål. Detta kräver att konstruktionen är flexibel och anpassningsbar.

LOKAL PRODUKTIONS- PROCESSEN

Den lokala produktionsprocessen innebär att konstruktionen ska vara tydlig och enkel. Detta kräver att konstruktionen är flexibel och anpassningsbar. I arkitektur innebär detta att byggnaden ska kunna anpassas till olika behov och funktioner.

Den lokala produktionsprocessen är en viktig princip i strukturalismen. Det innebär att konstruktionen ska vara enkel och tydlig, och att den ska kunna användas för flera olika ändamål. Detta kräver att konstruktionen är flexibel och anpassningsbar.

Viktiga förutsättningar för den lokala produktionsprocessen är att konstruktionen ska vara tydlig och enkel. Detta kräver att konstruktionen är flexibel och anpassningsbar. I arkitektur innebär detta att byggnaden ska kunna anpassas till olika behov och funktioner.

STRUKTUREN SKULLE KUNNA ETABLERAS I STORA SAMANHÄNGANDE ENHETER (Modeller)

Strukturen skulle kunna etableras i stora sammanhängande enheter. Detta kräver att konstruktionen är flexibel och anpassningsbar. I arkitektur innebär detta att byggnaden ska kunna anpassas till olika behov och funktioner.

Strukturen skulle kunna etableras i stora sammanhängande enheter. Detta kräver att konstruktionen är flexibel och anpassningsbar. I arkitektur innebär detta att byggnaden ska kunna anpassas till olika behov och funktioner.

Strukturen skulle kunna etableras i stora sammanhängande enheter. Detta kräver att konstruktionen är flexibel och anpassningsbar. I arkitektur innebär detta att byggnaden ska kunna anpassas till olika behov och funktioner.

Byggnadsstyrelsens förmåga att tjäna riket, efter skandalen med den kostsamma renoveringen av Operan. Framtida budgetar hängde på trovärdigheten och det var fråga om enorma projekt. Räknat i kvadratmeter yta har mer än hälften – 54 procent – av det totala statliga lokalbeståndet byggts 1959–1978.⁷¹

Allan Westerman var anställd på project-coordinator och arbetade i slutet av 1960-talet med så många arkitekturutställningar att hans tuschpenna och infografiska collageteknik syntes överallt där allmänheten mötte arkitekturinformation. Tillsammans med Bengt O.H. Johansson, chef på Arkitekturmuseet, producerade Westerman utställningen *Arkitektur – Struktur*, i samarbete med Nils Ahrbom, chef för utvecklingsbyrån vid Byggnadsstyrelsen. Utställningen *Arkitektur – Struktur* visades för allmänheten 1968 i en banklokal vid Gustav Adolfs torg som stod tom i samband med ombyggnad. Utställningskatalogen återger affischutställningen i ett kvadratisk format, med en tydlig grafisk struktur. Formuleringarna är handskrivna, med retoriska frågor och listor, stolpar, punkter, pilar och bildkollage med svartvita fotografier och skisser.

Affischutställningen löper som ett kronologiskt band genom rummet, som inleds med en bildberättelse om den statliga civila byggverksamheten från 1618 till 1968.⁷² Överintendentsämbetet svarade för den statliga byggverksamheten, och blev 1918 omorganiserat till Kungliga Byggnadsstyrelsen som inledningsvis fokuserade på bostaden, genom Bostadsutredningen 1939, som bland annat innehöll funktionsstudier av kök. Standardisering var en central uppgift och medförde byggnadstekniska framsteg. När samhällsstrukturerna utvecklas mot ökad social rättvisa i demokratisk riktning, utökas också samhällets åtaganden. Forskningsverksamheten utökades till kontor, skolor, laboratorier med mera. På frågan »Hur värderas funktionalismen idag«, det vill säga 1968, blir svaret i punktform: visst – gärna enkelt, rättvist, demokratiskt och ändamålsenligt, men framförallt: »överbetoningen av funktionsanalysen i det enskilda fallet har lett till att en statisk uppfattning av byggandet levt kvar«, och dessutom: om man bara har en form för varje funktion och lägger ihop dem får man ingen föränderbarhet, och för det tredje: funktionalismens byggnader är ofta svåra att anpassa till nya verksamheter.⁷³

Funktionalismens byggprocess redovisas, och även om man artigt monterat ned funktionalismens principer smyger sig en ganska vass bild in i den annars schematiska illustrationen av byggprocessen modell »då«: ett porträtt föreställande Gunnar Asplund står som symbol för det inledande steget »utformning« där miljökrav och funktionskrav

bokstavligt talat genomkorsar arkitektens blick.⁷⁴ Filtrerat genom denne portalfigur kommer produkten i form av en ritning som sedan blir föremål för en kostnadskalkyl och beslutet om produktion kan till slut fattas. När man är i mitten av utställningen/katalogen är det dags att ta ett språng från dåtid till framtid. Nu följer de strukturalistiska budorden: uppdelning efter byggdelarnas livslängder, föränderbarhet, generalitet, måttamordning. Den radikala omprövningen av funktionalismen innebär: »Den solitära uppgiften är inte längre av största intresse. Specialprodukter ersätts av mångsidigt användbara produkter»⁷⁵ Det görs klart att Byggnadsstyrelsens utredningar om kontor och lokaler för högre utbildning visar vägen genom »ett nytt byggtänkande som har flera paralleller i den internationella arkitekturutvecklingen»⁷⁶ I utställningen/katalogen följer sedan en schematisk tidslinje över Televerkets byggnader i Farsta, med aktörernas insatser markerade över tid i en effektiv lokalproduktionsprocess som framhålls som förebildlig. Vi landar i en utvecklad byggprocess – såsom den bör se ut, utan arkitekt i fluga. På Asplunds position i projektprocessen finns istället kalkylen, genom vilken miljö- och funktionskrav passerar för att landa i en beräknad årskostnad. Nästa steg är en parallell programbudgetprövning och administrativ planering (väga värde mot kostnad), och sedan fattas beslut – om svaret är jakande följer projektering (*controlled design*).⁷⁷ Processen går vidare in i brukande och förvaltande. Utställningen avslutas med frågan: Vad kommer Byggnadsstyrelsen att bygga under 1970-talet? Universitet och högskolor, sjukhus och förvaltningsbyggnader, bland annat i Södra Klara och i kvarteret Garnisonen, Stockholm.⁷⁸ Och hur ska detta gå till? Olof Eriksson besvarar frågan med ett påstående: »vi räknar med att leva i ett föränderligt samhälle där kraven alltid är större än resurserna» – och detta leder naturligt till »en annorlunda byggprocess än den idag vanliga»⁷⁹

Slutnoter

- 1 Eskilstuna-Kuriren 12 juni 1956, s. 3.
- 2 Brev från Landsantikvarie i Nyköping Ivar Schnell till Tage Hertzell, undertecknat i tjänsten Nyköping 22 maj 1954, Södermanlands Hembygdsförbund.
- 3 Folket, 12 mars 1959.
- 4 Eskilstuna-Kuriren 12 juni 1956, s. 1.
- 5 Eskilstuna-Kuriren 12 juni 1956, s. 3.
- 6 Byggmästaren Arkitektur, årgång 35, nr A 9, 1956, s. 190-192.
- 7 Nya svenska villor – en översikt över 1950-talets villabyggnadskonst, Erik Thelaus, Stockholm: Byggmästaren 1958.
- 8 Folket, 12 mars 1959.
- 9 Johan Johansson, SvD 28/8 2010.
- 10 SvD 10/9 2010.
- 11 I arkitektens öga: minnes- och debattbok / Ragnar Uppman, Stockholm: Carlsson, 2006 s. xx.
- 12 I arkitektens öga: minnes- och debattbok / Ragnar Uppman, Stockholm: Carlsson, 2006 s. xx.
- 13 A5 Meningsblad för unga arkitekter, nr 2 juni 1955, årgång 8.
- 14 I arkitektens öga: minnes- och debattbok / Ragnar Uppman, Stockholm: Carlsson, 2006 s. xx.
- 15 https://sv.wikipedia.org/wiki/Kooperativa_f%C3%B6rbundets_arkitektkontor.
- 16 FFNS bildades 1958, och fick namn efter grundarna Bertil Falck, Carl Erik Fogelvik, Gunnar Nordström och Erik Smas.
- 17 I arkitektens öga: minnes- och debattbok / Ragnar Uppman, Stockholm: Carlsson, 2006 s. xx.
- 18 Arkitektur och samhälle / Nils Ahrbom, Stockholm: Arkitektur, 1983.
- 19 Arkitektur och samhälle / Nils Ahrbom, Stockholm: Arkitektur, 1983, s. 143.
- 20 I arkitektens öga: minnes- och debattbok / Ragnar Uppman, Stockholm: Carlsson, 2006 s. xx.
- 21 Dokument: samarbetsavtal mellan A4 och ELLT: Coordinator.
- 22 Arkitektur nr 10, 1968, s. 16.
- 23 Arkitektur nr 10, 1968, s. 28.
- 24 Arkitektur nr 10, 1968, s. 21.
- 25 Arkitektur nr 10, 1968, s. 26.
- 26 Arkitektur nr 10, 1968, s. 28.
- 27 Arkitektur nr 10, 1968, s. 27.
- 28 Arkitektur nr 10, 1968, s. 29.
- 29 Arkitektur nr 10, 1968, s. 30.
- 30 Arkitektur nr 10, 1968, s. 31.
- 31 Arkitektur nr 10, 1968, s. 31.
- 32 Arkitektur nr 10, 1968, s. 16.
- 33 Alexandra Rosengren, Den bostadssociala utredningen, Arkitektur och Modernitet, KTH Arkitekturskolan 2014 (eds Helena Mattsson, Frida Rosenberg, Erik Sigge) sid 47
- 34 Anne Brügge: Ingrid Wallberg- arkitekt och funktionalist, Stockholm, Balkong förlag, 2019
- 35 Felicia Wahlborn, sid 86
- 36 Felicia Wahlborn: "CIAM I Sigtuna 1952: In search of the Habitat", Arkitektur och Modernitet, KTH, Sid 83
- 37 Nils Ahrbom artikel 1945 "Spatial Design: Philosophy or Architecture?"
- 38 Erik Sigge, Architecture's Red Tape, sid 139
- 39 Eric Mumford, The CIAM Discourse on Urbanism (Cambridge, Mass.: MIT Press, 2000)
- 40 Arkitektur, 1/1972: strukturfilosofin s. Xx-xx.
- 41 att förse Riket med beständiga och prydliga Byggnader- Byggnadsstyrelsen och dess föregångare, Vidar Forsberg, Byggnadsstyrelsen 1969.
- 42 Utvecklingen mot strukturalism i arkitekturen, eds Anders Ekholm, Poul-Erik Skriver, Peter Broberg, Nils Ahrbom, Statens råd för byggnadsforskning, Stockholm 1980, s. 162.
- 43 Byggmästaren nr 10, 1937: Erik Friberger: Bostadskonfektion och individuell bostadsförsörjning. Ett program och några förberedande resultat.
- 44 Byggmästaren nr 3, 1959: Torsten Frendberg: Unikt projekt i Göteborg, s. 68-69
- 45 Utvecklingen mot strukturalism i arkitekturen, Anders Ekholm et al, Statens råd för byggnads-

- forskning, Stockholm 1980, s. 165.
- 46 Ibid, s. 165.
- 47 Ibid, s. 166.
- 48 Ibid, s. 166.
- 49 Ibid, s. 167.
- 50 Byggmästaren 9, 1968: Bo Kjessel: Utvecklingsarbete inom byggnadsstyrelsen, sid 17
- 51 Ibid, s. 167.
- 52 Arkitektur och samhälle, Nils Ahrbom, Stockholm: Arkitektur Förlag, 1983.
- 53 Arkitektur och samhälle, s. 179.
- 54 Arkitektur och samhälle, s. 179.
- 55 <https://tacit-knowledge-architecture.com/object/interactive-visualisation-the-correspondence-network-of-jaap-bakema/>
- 56 Mari Ferring – Den levande väggen – Färg och arkitektur i svenskt 1970-tal. Gidlunds förlag 2011, s. 81.
- 57 Arkitektur och samhälle, s. 138.
- 58 Arkitektur och samhälle, s. 140–141.
- 59 Arkitektur och samhälle, s. 141.
- 60 Arkitektur och samhälle, s. 143.
- 61 Arkitekturhistorikern och kritikern Claes Caldenby (I Byggandets egen logik, nr 12/2014, Bauen+Wohnen) <https://www.wbw.ch/de/online/originaltexte/2014-12-byggandets-egen-logik.html>.
- 62 Mari Ferring, Den Levande Väggen, s. 20.
- 63 Mari Ferring, Dionysos på Årsta torg: färgfrågan i svensk efterkrigsarkitektur, Stockholm – lic avhandling, Skolan för arkitektur och stadsbyggnad KTH, 2006, s. 48.
- 64 Arkitektur och samhälle, s. 157.
- 65 Arkitektur och samhälle, s. 183.
- 66 Arkitektur och samhälle, s. 179.
- 67 Ibid, s. 179.
- 68 Ibid, s. 180.
- 69 Caldenby, C. (2018). "Utopias Are for Those Who Cannot Build": The Structural Philosophy of the Swedish National Board of Building. Arts, 7(4)
- 70 Kontorshusutredning 1966: Utredningar avseende mått, kvalitéer och tekniska lösningar för kontorshus Volym 12 av Kungliga byggnadsstyrelsen, KBS.
- 71 Arkitektur och samhälle s. 180.
- 72 Arkitektur – Struktur: Utställningskatalog 1969, utställningsansvarig Nils Ahrbom, Utvecklingsbyrå Byggnadsstyrelsen KBS, produktion Sveriges Arkitekturmuseum genom Bengt OH Johansson och Allan Westerman, s. 10–11.
- 73 Ibid, s. 14–15.
- 74 Ibid, s. 22–23.
- 75 Ibid, s. 29.
- 76 Ibid, s. 30–31.
- 77 Ibid, s. 46–47.
- 78 Ibid, s. 48.
- 79 Ibid, s. 49.
- 80 Arkitektur nr 1/1972: Bo Kjessel »Om generaliteten« sid 11
- 81 Huvudstad - plan för lokalisering av statlig verksamhet inom Stockholmsområdet och utbyggnadsplan för civil statlig förvaltning i Stockholm Sverige. Stockholm, Byggnadsstyrelsen 1964.
- 82 Arkitektur nr 1/1980 Allan Westerman i samtal med Gunnar Landberg, Coordinator, sid 9
- 83 Byggmästaren nr 3 + 5, 1983.
- 84 DN 1967-11-24.
- 85 Mari Ferring, Den levande väggen, s. 82.
- 86 DN 28/10 1967.
- 87 <https://www.youtube.com/watch?v=apZn-qoHP1o&list=PLwjwgxiACGfJQJzCsdinl9zzx-ozI-lGo8>:
- Garnisonen – Behind the Facade: dokumentär producerad av »Hidden in Sweden« Per Salmin 2024.
- 88 Arkitektur, 1 – 1972, Tage Hertzell: Om projekteringen, sid 4–9
- 89 Ibid, Olof Eriksson: Om lokaliseringen
- 90 Ibid; Bo Kjessel; Om generaliteten, sid 11
- 91 Ibid; sid 42
- 92 Ibid sid 27, redaktionell kommentar forts
- 93 Arkitektur nr 1-1972; Långt hus ligger – redaktionell kommentar sid 2
- 94 Ibid, sid 27 redaktionell kommentar
- 95 Ibid, sid 27 redaktionell kommentar
- 96 L'Architecture d'Aujourd'hui: Issue no. 165

(1972-73): Ensemble de bureaux Garnisonen, Stockholm

97 Expressen, Nahlbom 1973-01-04

98 Dagens Nyheter 1972-03-17: Eva von Zweigbergk

99 Expressen: Stig Nahlbom »Ett monument över byråkratin« Expressen 1973-01-04

100 Källa för flextiden i Karlarhuset: SAV om Garnisonen: Flexitid på försök, publ 1972-06-23.

101 Garnisonen, Utgiven av byggnadsstyrelsens förvaltningskontor, 1972.

102 Arkitektur, 1/1972: Gösta Wallmark, Utsmyckning? sid xx

103 Stockholms byggnader - arkitektur och stadsbild, Fredric Bedoire, s. 187-188.

104 Olle Svedberg, Planerarnas århundrade, 1988, s. 165.

105 Aftonbladet: Sven Melander 29 juni 1972

106 Samfundet S:t Eriks kulturhusskyltar Sedan 1993 har samfundet, som ett led i att sprida kännedom om Stockholms bebyggelse, skyltat kulturhistoriskt intressanta byggnader med blå emaljskyltar. På senare år har även historiskt viktiga broar skyltats. (texten är hämtad från skyltar uppsatta på Karlavägen 100) Karlarhuset, Karlavägen 100 (Garnisonen 3)

KARLAHUSET

i kv Garnisonen var när det stod klart 1972 norra Europas största kontorshus med en 347 meter lång fasad mot Karlavägen. Ritat av A4 arkitekter/Tage Hertzell för Byggnadsstyrelsen enligt en strukturalistisk idé med en flexibel plan, möjlig att anpassa för nya krav. Fasadens bronsfärgade aluminiumplattor kontrasterar mot interiörens nakna betong. Ursprungligen ledde en enda entré in i komplexet med personalrestaurang och konstnärligt gestaltade innergårdar.

Idag kontor av skilda slag.

Designed as government offices by Tage Hertzell,

the building was completed in 1972. The architect was noted for his eloquent use of concrete which contrasts here with the restrained bronze cladding.

107 DN, Gunnar Sörbring 29/5 1995

108 Ibid.

109 Hans Byggmästares självbiografiska bok Minnen från ett liv - sex generationer, utgiven 2011.

110 Hans Pettersson: Minnen från ett liv - sex generationer.

111 Sid 109, 60 år i byggsvängen / Hans Pettersson.

112 Byggnadstidningen nr 37/1975.

113 Gränges aluminium division byggplåt - GA 40 - fasadsystem med samordnade komponenter av aluminium, presentation av A4 arkitektkontor under ledning av arkitekt SAR Tage Hertzell, Västerås, april 1977.

114 Arkitektur i förändring: A4, ELLT, Koordinator 1954-1991.

115 Arkitektur nr 1-1980, s. 9

116 Arkitektur nr 1/1980, s. 9.

117 Ibid, s. 11.

118 Poster/katalog; Koordinator Arkitekter på Gallerie Blanche, juni-augusti 1984, Mynttorget 4, Stockholm.

119 Arkitektur i förändring - A4, ELLT, Koordinator 1954-91. Red. Claes Caldenby, s. 54.

120 Betongens yta. En handbok för arkitekter och andra. Koordinator arkitekter AB (författare) Tage Hertzell (redaktör), Johan Ogden (redaktör), 255 sid. Utgiven av Statens råd för byggnadsforskning och Svensk Byggtjänst 1984

121 Betongens yta, 5e uppl. s. 287.

122 Ibid, s 9

123 En rotationsellipsoid är en tredimensionell geometrisk kropp som bildas när man roterar en ellips runt en av dess huvudaxlar.

124 Arkitekten nr 08 Aug 2006.